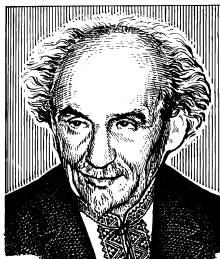

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г.С. Костюка

T. W. Shynny

ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Навчально-методичний посібник

Загальна редакція М.Й. Боршчевського

Київ
2013

УДК 159.923
ББК 88.52
В 54

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України (Протокол № 12 від 24.12.2012 р.).*

В 54   **Виховання духовності особистості** : навчально-методичний посібник / [М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін.] ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с. 300 пр.
ISBN 978-966-189-194-3

Рецензенти:

Доктор психологічних наук **В. О. Васютинський**
Доктор філософських наук **В. В. Москаленко**

Авторський колектив:

Боришевський М. Й., наукова редакція, вступ, розділ 1;
Пилипенко Л. І., розділ 2; *Пенькова О. І.*, розділ 3;
Яблонська Т. М., розділ 4; *Володарська Н. Д.*, розділ 5;
Шевченко О. В., розділ 6; *Антоненко В. В.*, розділ 7.

За загальною редакцією М. Й. Боришевського.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У пропонованому науково-методичному посібнику дається загальна характеристика феномену духовності, коротка інформація про стан наукової розробки проблеми, а також розглядаються соціально-психологічні, психолого-педагогічні та інші чинники її умови, котрі можуть сприяти вихованню і самовихованню духовності в учнів підліткового та раннього юнацького віку.

Розрахований на науковців, аспірантів та педагогічних працівників, які мають справу з вихованням молоді.

ББК 88.52

ISBN 978-966-189-194-3

© Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, 2013
© М. Й. Боришевський, 2013

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Розділ 1. ДУХОВНІСТЬ В ОСОБИСТІСНИХ ВИМІРАХ</i>	7
1.1. Загальні питання	7
1.2. Класифікація ознак духовності та особливості їхніх проявів у поведінці	14
<i>Розділ 2. ГУМАНІЗАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН УЧНІВ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЇХ ДУХОВНОСТІ В ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ</i>	19
2.1. Загальна характеристика проблеми	19
2.2. Основні тенденції розвитку духовності учня в системі міжособистісних взаємин у процесі навчання в школі	26
<i>Розділ 3. СІМЕЙНО-РОДИННІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ У ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ СТАРШОКЛАСНИКІВ</i>	34
3.1. Становлення духовних цінностей у сім'ї як предмет психологічного аналізу	34
3.2. Механізми формування духовних цінностей особистості	37
3.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування духовних цінностей у сім'ї	42
<i>Розділ 4. ВІКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ</i>	48
4.1. Наукові основи дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей як чинника духовного розвитку особистості	48
4.2. Духовність особистості в контексті онтогенезу та індивідуально-психологічних особливостей	49
4.3. Результати емпіричного дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей духовності старшокласників	56
4.4. Методичні рекомендації щодо врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей в процесі виховання	58
<i>Розділ 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБИСТОСТІ У ПОШУКУ СЕНСУ ЖИТТЯ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ</i>	63
5.1. Сучасний стан розробки проблеми психологічної допомоги особистості у пошуку сенсу життя в кризових ситуаціях	63
5.2. Фактори ризику у кризових ситуаціях	65
5.3. Методи психологічної підтримки	70
<i>Розділ 6. РОЗВИТОК ДУХОВНИХ ПОТРЕБ ЯК ЗАПОРУКА ОСОБИСТІСНОЇ ДОВЕРШЕНОСТІ ЛЮДИНИ</i>	78
6.1. Духовне вдосконалення особистості: мотиваційна складова	78
6.2. Психолого-педагогічні умови духовного розвитку в дитячому віці	84
6.3. Психолого-педагогічні засоби розвитку духовних потреб дитини	88
<i>Розділ 7. ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА У ДУХОВНОМУ СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ</i>	94

ПЕРЕДМОВА

У наш час немає потреби переконувати когось (і щонайбільше тих, хто займається проблемами соціально-психологічного розвитку) у тому, що духовність є однією з найсуттєвіших характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта людських взаємин. У духовності опосередковано чи безпосередньо виявляються певні особливості ставлення людини до інших, до явищ навколишньої дійсності, до себе самої — до всього, чим вона безперервно, щоденно збагачується упродовж життя. Аналіз цих ставлень може наблизити нас до розуміння вельми вагомих змістових характеристик особистості.

Суспільну цінність, значущість особистості як носія системи соціально-психологічних характеристик неможливо збагнути, якщо абстрагуватися від сфери її духовності. Такі риси, властивості людини як працьовитість, здатність орієнтуватися у навколишній дійсності, освіченість, визначеність світоглядних орієнтацій, професійна досконалість та інші не можуть бути об'єктивно оцінені поза контекстом духовності.

Соціальна цінність людини як особистості є тим вищою, чим глибше вона збагнула не тільки свої потенційні можливості, але й усвідомила необхідність їх втілення у життя, почуттями й розумом осягнула своє особливе призначення в житті у його співвіднесенні з неповторністю собі подібних. Лише духовно довершена людина при всій своїй індивідуальності здатна відчувати себе часткою інших, спроможна зрозуміти те, що тільки завдяки іншим, завдяки творенню добра для інших вона може якнайповніше розвинути й зреалізувати себе, осягнути сенс життя людського. Як наголошував свого часу Іван Франко, людина здатна відчувати сенс життя до тих пір, допоки усвідомлює свою здатність, спроможність служити, допомагати іншим. Саме завдяки цьому процес соціалізації особистості не втрачає гуманістичної спрямованості.

У своїх проявах духовності особистість завжди залишається індивідуальністю, здатною на вибір власних життєвих цілей, реалізація яких забезпечує відчуття повноцінності самоздійснення, самореалізації як найважливішої соціально-психологічної потреби.

Значення духовності особливо зростає у наш час, коли життя пропонує кожному численну кількість виборів, життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах людської діяльності і, що не менш важливо, — у виборі ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості. На жаль, процеси глобалізації зумовлюють не лише розширення можливостей вибору та спектр спрямованості цілей життєвих

самовизначень, а й пропонують низку спокус, безоглядне, некритичне ставлення до яких може зруйнувати в людині її гуманістичну сутність.

Лише той, хто чітко визначився у своїх життєвих планах, у сенсі життя, хто при цьому збагнув фундаментальність духовного начала в житті людини, здатен протистояти проявам бездуховності — перш за все у самому собі, а також у навколишньому соціальному середовищі.

Духовно довершена особистість — це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, праці, яка спрямована на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає можливість виконати, зреалізувати себе, а завдяки цьому відчувати всю повноту людського щастя.

Зрозуміло, що такої високої мети людина досягає завдяки багатьом чинникам, серед яких надзвичайно важлива роль належить усім вихователям — батькам, вихователям дитячих садків, вчителям — усім, хто покликаний здійснювати найважливішу місію на землі — плекання молодого покоління.

Відомо, що найбільшого успіху досягає той вихователь, котрий допомагає вихованцю будь-якого віку поступово ставати співучасником виховного процесу, завдяки чому зростає питома вага самовиховання у творенні і самотворенні особистості дитини. Звісно, що чим старша за віком дитина, тим потужнішими є її індивідуальні ресурси у вибудовуванні власної особистості.

Згадане з усією очевидністю виступає, коли йдеться про розвиток духовності особистості, оскільки духовне в людині — це те, що стало її надбанням, її внутрішньою сутністю перш за все завдяки її власним, добровільним, глибоко усвідомленим зусиллям. Духовність — це здобуток, неоціненний скарб людини, якій з дитинства пощастило з вихователями, котрі талановито вели її до досягнення таємниць самотворення, вибудовували у ній віру та переконання в тому, що людина сама може і повинна стати творцем своєї долі.

* * *

У пропонованому навчально-методичному посібнику дається загальна характеристика феномену духовності, коротка інформація про стан наукової розробки проблеми, а також розглядаються соціально-психологічні, психолого-педагогічні та інші чинники й умови, котрі можуть сприяти вихованню і самовихованню духовності в учнів підліткового та раннього юнацького віку. Йдеться, зокрема, про потребово-мотиваційні детермінанти духовного розвитку особистості, про роль пошуку сенсу

життя з позицій віри у вищу ідею в становленні духовності. Розкрито значення гуманізації міжособистісних взаємин у навчально-виховному процесі як умови розвитку духовності. Розкривається специфіка естетичних ціннісних орієнтацій та їх впливу на становлення духовності дитини. Особливе місце відводиться з'ясуванню ролі сімейно-родинного виховання у становленні духовності дитини, про важливе значення у цьому змісту та спрямованості ціннісних орієнтацій сім'ї, родини. Належне місце відводиться висвітленню питання про те, якою мірою можуть впливати на становлення духовності індивідуально-психологічні відмінності дитини та яким чином можливо актуалізувати ці відмінності на користь оптимізації процесу становлення духовності.

Розгляд феномену духовності у згаданих аспектах проводиться у тісному взаємозв'язку з системою ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства.

Розділ 1. ДУХОВНІСТЬ В ОСОБИСТІСНИХ ВИМІРАХ

1.1. Загальні питання

Проблемі духовності присвячено низку праць дослідників, які представляють різні наукові галузі. Це — філософи, етики, психологи, педагоги, а також фахівці в галузі богослов'я.

У цих працях йдеться, зокрема, про розвиток духовних смислів [5], про риси характеру людини як носія духовності [4], про духовний потенціал людини та можливості пізнання явищ духовності [7], про специфічні особливості феномену духовності за умови його розгляду у контексті віри і релігії [2; 6]. На особливу увагу заслуговують праці, присвячені дослідженню процесу подолання людиною егоцентричних устремлінь і виробленню домінанти на іншу особу. Як наголошував О.О. Ухтомський, людина, яка здатна бачити й розуміти іншу людину, спроможна звільнитись від егоцентричної домінанти й розірвати ланцюг самогіпнотизуючого споглядання себе і насолоди собою [9]. Йдеться, отже, про перехід від монологічних настановлень до діалогічних, що є основою справжньої творчості, самотворення. Завдяки цьому людина стає духовно активною [8].

Важливе значення для розуміння природи духовності мають дослідження тих науковців, котрі розкривають роль «волі до сенсу», до усвідомлення питань, задля яких варто жити, реалізуючи у процесі життя доленосні цінності у творчій праці [10].

Навіть вельми стислий огляд праць з проблеми духовності засвідчує, що процес духовного розвитку є поступовим наближенням до вершинних морально релевантних висот [1].

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномена. Такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, котрі безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Саме мораль, внутрішні моральні інстанції особистості виступають еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність та міру розвиненості духовності у людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим є їх зв'язок з категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку — свідчення бездуховності.

Методологічною основою дослідження духовності є системний підхід до інтерпретації цього феномену. Розвиток духовності ми розгляда-

емо як процес, що зумовлюється соціальними впливами на особистість, яка, завдяки притаманній їй самоактивності, здатна трансформувати ці впливи, поступово виробляючи власне концептуальне розуміння й ставлення до сутності життя, життєвих цілей і на цій основі визначати свій власний життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності.

Є підстави вважати, що духовність, процес її становлення та розвитку зумовлюється не лише соціальними впливами на особистість та їх активною трансформацією людиною, але й певними природженими, успадкованими особливостями кожного конкретного індивіда, зокрема його індивідуальними психо-фізіологічними властивостями, що позначаються на особливостях його реагування на різні явища, що тією чи іншою мірою пов'язані з духовністю.

Особливе значення у становленні й розвитку духовності особистості має наявність у неї потреби у постійному самовдосконаленні, розвинених механізмів саморегуляції, що забезпечують можливість як найповніше актуалізувати й зреалізувати свої потенційні можливості і завдяки цьому здійснити, виконати себе.

Якщо розглядати духовність у розвиненому, довершеному стані, її можна інтерпретувати як *стійку особистісну властивість людини, здобуту завдяки певним природженим психофізіологічним здатностям (можливостям), що у процесі оволодіння індивідуальним життєвим досвідом конструктивно взаємодіяли з соціальними впливами (у тому числі спеціально організовуваними виховними впливами), котрі у їх системному поєднанні сприяли формуванню індивіда як активного (самоактивного) суб'єкта соціальної діяльності, поведінки, здатного до здійснення життєвого вибору (вчинку), відповідальність за який людина покладає на себе.*

Духовно досконала особистість не тільки усвідомлює вирішальне значення моральності у людських взаєминах, у розвитку суспільства на гуманістичних засадах, але й активно утверджує моральне начало у повсякденному житті — у ставленні до інших людей, до себе самої. Отже, суттєвою характеристикою розвиненої духовності людини є дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій, якими вона оволоділа. Без такої дієвості можна говорити хіба що про певний рівень обізнаності людини з системою духовних цінностей. Зрозуміло, що така обізнаність є вельми важливою, однак зовсім недостатньою умовою, щоб суттєво впливати на реальну поведінку, діяльність людини.

Суттєвою ознакою духовності є всезагальний, **універсальний** характер, що виявляється у її зв'язках з будь-якими проявами активності (поведінки, діяльності) людини. Тому некоректними слід вважати

спроби пов'язувати духовність лише з окремими сферами, аспектами життя людини, приміром, з релігійною вірою, ставленням до творів мистецтва, літератури, до проблем моралі, до людських взаємин і т. ін. ***Все, що робить людина, як поводитьься, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності.*** Духовністю, її станом можна пояснити сутність поведінки людини, оскільки саме духовність є провідною детермінантою поведінки, діяльності особистості.

У систему цінностей, в контексті яких функціонує духовність, входять, крім моральних, громадянські цінності. Серед них найважливіше місце посідають наступні: почуття патріотизму, ідентичності з національною спільнотою; глибоке усвідомлення ролі рідної мови (мови роду) у життєдіяльності нації, держави; відповідальність за долю нації; повага до інших національних спільнот; естетичні цінності; інтелектуальні цінності; екологічні цінності; валеологічні цінності; світоглядні цінності. Слід підкреслити, що світоглядні ціннісні орієнтації посідають особливе місце у сфері духовності особистості як неповторної індивідуальності з її прагненнями, сподіваннями, сприйняттям світу, баченням себе в ньому, усвідомленням та сприйняттям сенсу свого життя, свого призначення. Отже, світоглядні ціннісні орієнтації як складова системи духовних цінностей є базовим утворенням в структурі свідомості та самосвідомості особистості і визначають зміст, сутність Я-концепції особистості.

Наголошуючи на неповторності, індивідуальності людини як суб'єкта духовності, варто водночас підкреслити руйнівний вплив на духовність усвідомлення свого «Я» у відриві від «не-Я». Деструктивність такого самоусвідомлення виявляється у протиставленні себе іншим, у переконаності у своїй «вищості» порівняно з іншими. У такої людини виникає спокуса реалізувати будь-які власні егоїстичні потреби на шкоду інтересам інших людей. Слід наголосити на тому, що егоїзм несумісний з духовністю, оскільки егоїстичні орієнтації є нездоланим бар'єром на шляху до добра і справедливості.

У контексті висловлених міркувань не зайве наголосити на тому, що сенс реалізації особистісного підходу як одного з найважливіших принципів організації педагогічного процесу полягає не лише і не стільки у тому, щоб допомогти вихованцю збагнути себе як особистість, як неповторну індивідуальність, але й у тому, аби сприяти виникненню у нього здатності бачити себе, своє «Я» як частку, складову «Я» інших людей, тобто «не-Я». Досягнення цього компоненту мети особистісного підходу у педагогічному процесі є, безумовно, вельми складним, проте

вирішальним завданням у забезпеченні гуманістичної спрямованості розвитку й саморозвитку особистості як носія духовності.

Очевидно саме цим можна пояснити розвивальний, облагороджувальний вплив на розвиток особистості як потенційно духовної істоти діалогічних настановлень, оволодіння якими веде до формування уміння, бажання, зрештою стійкої потреби слухати, сприймати іншого, не вносячи в це сприймання спотворень. Як зазначав М. М. Бахтін, таке настановлення свідомості й самосвідомості лежить в основі людського буття. Крім того, це настановлення є запорукою справжньої творчості, умовою руху до повноти форм життя, умовою внутрішньої активності — тобто самоактивності та стійкості особистості [10].

Проведений аналіз низки змістових характеристик духовності дає можливість запропонувати наступне визначення цього поняття:

Духовність слід розглядати як багатовимірну систему, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких у формі ціннісних орієнтацій віддзеркалюються її найбільш актуальні морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності.

Духовність як глибинна, багатогранна особистісна характеристика людини не виникає в індивіда зненацька, на певному, точно визначеному віковому етапі його психосоціального розвитку, скажімо, у підлітковому чи ранньому юнацькому віці. Зрозуміло, що зазначені вікові віхи в особистісному становленні індивіда є саме тими періодами, коли в структурі особистості виникають та інтенсивно розвиваються такі складні утворення як моральні переконання, Я-концепція, система світоглядних орієнтацій та ін. Очевидно, на зазначених вікових етапах у структурі особистості можна виокремити й те, що ми відносимо до духовності. Однак феномен духовності, духовні риси особистості, їх початок, безумовно, сягають більш ранніх етапів соціалізації особистості — дошкільного та молодшого шкільного періодів особистісного розвитку дитини. Виходячи із проведеного аналізу сутності феномена духовності, можна запропонувати гіпотези щодо констеляції чинників, умов, їх системних взаємозв'язків, які детермінують процес становлення та розвитку духовності:

- Визнаючи духовність багатограним, універсальним утворенням у свідомості та самосвідомості особистості, ми, таким чином, передбачаємо наявність її тісного взаємозв'язку з низкою особистісних характеристик, що виступають в індивіда у формі його

провідних ціннісних орієнтацій, ставлень до найрізноманітніших явищ навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самого.

- Найбільш тісно духовність пов'язана з мораллю. Тому при дослідженні духовності особливу увагу слід приділяти з'ясуванню того, як вихованець усвідомлює такі цінності як справедливість, відповідальність, чесність та інші морально релевантні цінності, яким чином оцінює себе як носія таких цінностей, як реагує на їх прояви у поведінці навколишніх та у своїх власних вчинках у конкретних життєвих ситуаціях.
- Зважаючи на те, що у духовності людини як мірі її особистісної довершеності з необхідністю має виступати, виявлятися як у плані усвідомлення, так і в реальній поведінці, вчинках її ставлення до таких категорій як добро і зло, у дослідженні духовності особливу увагу слід приділяти таким характеристикам досліджуваного, як здатність до рефлексії, емпатійності, схильність до подолання егоцентризму, спонтанна схильність до домінанти на особу іншої людини. Без зв'язку з названими особистісними характеристиками, здатностями процес розвитку духовності практично неможливий.

Враховуючи наші знання про сутність феномену духовності, маємо підстави вважати, що вельми важлива роль у виникненні та розвитку духовності належить емоційній сфері людини, її почуттям. Духовно розвиненій людині притаманна багатобарвна палітра емоцій, почуттів, розмаїття форм і способів їх вияву: від зворушливих, бурхливих виявів своїх емоційних станів у зв'язку з певними явищами, подіями, вчинками, які стосуються життєво важливих людських цінностей, до їх стриманого, зовнішньо майже непомітного, але тим не менш сильного, внутрішньо напруженого переживання. Очевидно тому, спілкуючись з духовно багатою людиною, ми відчуваємо багатство і красу її внутрішнього світу. У неї — естетичне сприйняття навколишньої дійсності, здатність відчувати невичерпність, безкінечність можливостей людини у вибудовуванні за законами краси власного «Я», у розгортанні гуманних людських взаємин.

Серед різноманітних почуттів, які заслуговують на особливу увагу у процесі дослідження духовності людини, окремо слід наголосити на таких як почуття любові та ненависті з відповідними кожному з них формами вияву. Любов і ненависть — два діаметрально протилежні за змістом і наслідками психічні переживання людини, в яких виявляються її ставлення до різних явищ. Якщо любов є абсолютно необхідною умовою виникнення, функціонування й розвитку в людині духовності, то ненависть є переважно руйнівним, деструктивним чинником стосов-

но духовності. Життєдайна, креативна сила любові є джерелом багатьох морально релевантних та духовних чеснот людини: толерантності, доброти, поваги до людської гідності, прагнення допомогти, а також включає альтруїзм як найвищий прояв моральності особистості. На відміну від любові, ненависть заважає виникненню у людини згаданих чеснот, а якщо раніш вони і були притаманні людині, ненависть знищує їх.

Ненависть, озлобленість, зневажливе ставлення до інших, скупість, заздрість — риси абсолютно несумісні з духовністю. Такою ж мірою несумісними з духовністю є невгамовні, неконтрольні пристрасті, прагнення до насолод, що розбещують людину, руйнуючи, знищуючи у ній все людське, перетворюючи її у безвільного раба власних нікчемних потреб.

Разом з тим в житті людини є чимало випадків, ситуацій, явищ, коли ненависть виступає як морально виправдане почуття, котре вимагає від людини не тільки ненавидіти щось, когось, але й активно протидіяти всьому тому, що породжує зло, принижує людську гідність, є втіленням бездуховності.

Надзвичайно важлива роль у виникненні, становленні та розвитку духовності особистості належить **вірі** людини у безсмертя душі людської, у її вічне життя, у незнищенність творінь людського духу, у безмежні можливості збагачення духовного життя людини, у вищу силу, в Бога. Ця виняткова роль віри у духовному житті людини зумовлюється багатьма чинниками. Серед них особлива роль належить тим моральним чеснотам, котрі покладені в основу віри, зокрема християнської у формі заповідей, що для віруючої людини є внутрішніми інстанціями, регуляторами її духовного життя та поведінки.

Водночас слід підкреслити, що віра може відігравати неоціненну роль у духовному розвитку людини лише у тому випадку, коли особистість у своєму житті справді керується заповідями, нормами, передбаченими певною вірою. Лише та віруюча людина, у котрої віра поєднується з потребою постійного самовдосконалення, подолання в собі негативних якостей, здатна досягати у своєму духовному розвитку вершин досконалості. Отже, релігійна віра може вважатися справді духовним надбанням особистості лише за умови, якщо вона допомагає людині виховувати у собі духовні чесноти з метою примноження своїх потенційних можливостей задля творення добра. Без такого зв'язку віра перетворюється в баласт, яким живиться, а точніше — отруюється свідомість та самосвідомість її носія-фарисея.

При аналізі складових духовності, як ми вже говорили, на особливу увагу заслуговують світоглядні ціннісні орієнтації, в яких найбільш рельєфно віддзеркалюється специфіка усвідомлення сенсу життя

не лише з точки зору земних, реально існуючих цінностей, але й цінностей вічних, які за певних умов можна віднести до цінностей віртуальних. Над подібними проблемами здатні замислюватись ті, у кого з ранніх років виховали віру у вищу ідею, у безсмертя душі людської, всього того, що сотворила людина упродовж свого життя, віру у те, що благородні поривання, добрі справи людини, у які вона вклала всю свою душу, всі свої сили, уміння, талант, надовго залишаться у пам'яті співвітчизників, а великі, талановиті, тим паче геніальні стануть надбанням всього людства на віки.

Безсумнівно, що віра у вищу силу, в Бога, у безсмертя душі належить до системи ціннісних орієнтацій, які за умови їх нерозривного зв'язку з моральністю сприяють духовному самовдосконаленню особистості, подоланню рис бездуховності.

Визнаючи дієвість як суттєву характеристику духовності, слід наголосити на тому, що одним з найважливіших особистісних вимірів сили й дієвості духовності є ставлення людини до праці, до себе як суб'єкта праці, діяльності загалом. Така особистісна характеристика як працьовитість за певних умов стає найважливішою характеристикою духовності людини. Вельми суттєвим моментом у цьому відношенні є мотивація праці: важливо, щоб людина ставилася до праці не лише як до засобу матеріального забезпечення, а й усвідомлювала та відчувала благотворний вплив самого процесу праці на її психічний розвиток, на вдосконалення психічних функцій, здібностей. Праця, яка усвідомлюється людиною перш за все у її особистісному, гуманістичному сенсі, є невичерпним джерелом духовного збагачення особистості.

Праця, мотиви якої не пов'язані з усвідомленням її суспільної, громадянської значущості, її духовного сенсу, може спонукати розум і волю людини до холодного розрахунку, провокувати у людини підлі наміри та вчинки. Праця, яка сприймається людиною лише як засіб здобування матеріальних благ, засіб збагачення, накопичення, спричиняє виникнення таких негативних рис як егоїзм, прагнення до наживи, здирництво, скнарність, намагання домогтися успіху у праці будь-якою ціною. Отже, праця, яка не одухотворена моральним, гуманістичним сенсом, може стати соціально небезпечною, завдати шкоди самій людині, іншим людям, суспільству.

Жадоба до гармонії почуттів, постійна потреба у самовдосконаленні, прагнення жити у вимірах душі, відчуженість від надмірних турбот про матеріальні блага (гроші, кар'єра, слава та інші нікчемні буденні «цінності», що можуть перетворитися у ненаситне, невгамовне джерело заздрощів, озлобленості та інших нечестивих проявів, що знищують

в людині все людське і, зрештою, роблять її нещасливою) — все це та подібне дозволяє людині розвивати в собі здатність не тільки бачити, відчувати велич людини як носія духовності, але й активно творити це величне у власному щоденному житті, у взаєминах з навколишніми: з рідними, друзями, близькими людьми.

І ще декілька слів про віру як складову духовності особистості. Показниками справжньої, а не показної, позірної (демонстративної) віри є здатність людини до **покаяння**, її готовність долати в своїй поведінці те, що несумісне з потребою творити добро, не на словах, а в конкретних справах, вчинками служити іншій людині. Не менш важливою є здатність людини до **прощення** як вияв толерантності та поваги до іншої людини. До того ж прощення духовно багатою людиною не сприймається як самопожертва чи як вияв великодушності. Прощення у його сутнісному, глибинному сенсі не може мати нічого спільного з якимись егоїстичними мотивами того, хто прощає. Це — вияв внутрішньої потреби, задоволення якої не пов'язане з очікуванням якоїсь нагороди чи хоча б вияву вдячності з боку прощеної людини.

1.2. Класифікація ознак духовності та особливості їхніх проявів у поведінці

Зважаючи на багатогранність, складність самого явища духовності, а внаслідок цього і труднощі у її діагностуванні, зокрема у визначенні рівнів розвитку, у розпізнаванні особливостей проявів, ми виокремили систему взаємопов'язаних системних ознак, які можуть слугувати критеріями духовності. Ці ознаки ми піддали класифікації, в основу якої поклали ставлення та визначальні особистісні характеристики людини. В результаті отримано 5 наступних груп:

І група. Ставлення до інших:

- стійка потреба й здатність слухати й чути іншого, що виявляється у щирій зацікавленості питаннями, які хвилюють іншу людину;
- почуття міри і такту у спілкуванні з іншими, у будь-яких діяннях людини, що певним чином проєктується на навколишніх, їх настрої тощо.
- готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до доброчинності;
- чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей із фізичними вадами, повага до їх людської гідності;
- відсутність звички до надміру критичного ставлення до інших (критиканство), що поєднується з поблажливим ставленням до себе;

- бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси її особистості, поважати її людську гідність;
- почуття вдячності та його реальні вияви у ставленнях до навколишніх.

II група. Ставлення до себе:

- постійна потреба у подоланні в собі негативних рис, конкретні дії, спрямовані на самовдосконалення як умову самореалізації;
- здатність щиро визнавати власні помилки, переживати почуття провини за свої негідні вчинки;
- почуття самоповаги, власної гідності як умови відповідальності;
- гармонійне поєднання екстернального та інтернального локусу контролю;
- турбота про своє фізичне та психічне здоров'я як умову досягнення особисто привабливих та суспільно життєво важливих цілей.

III група. Ставлення до доленосних громадянських цінностей, людських стосунків, праці та інших явищ суспільного життя:

- глибокі, стійкі патріотичні почуття, дієва настроєність на реальні справи, у яких реалізується громадянський обов'язок;
- повага патріотичних почуттів представників інших етно-національних спільнот, їх мови, традицій, культури;
- усвідомлення мови як неоціненного скарбу (немає мови — немає народу, нації), основи національної ідентичності та національної культури;
- розвинене соціальне мислення; власні погляди на політичні питання, питання історії, різні суспільні явища; неспівдладність стороннім хибним впливам;
- переконаність у святості сімейних і родинних зв'язків, традицій, батьківської та синівської прив'язаності й поваги, любові, турботи, підтримки, реальної допомоги батькам, особливо на схилі їх літ;
- усвідомлення життєдайної, перетворювальної сили щоденної праці як умови самоствердження та самореалізації людини, її психічного, особистісного розвитку, як засобу творення добра;
- повага до суспільних норм, їх строге дотримання.

IV група. Ставлення до основоположних особистісних характеристик людини:

- яскраво виражена, пристрасна потреба у справедливості; реальні дії з метою утвердження правди як стосовно інших, так і самого себе;

- толерантність, готовність поступитися — якщо це не є безпринципністю;
- категоричний осуд таких рис як підлабузництво, хитрість, брехня, лестощі, лінощі, байдужість, споживацтво, пихатість;
- негативне ставлення до настирливого нав'язування власних поглядів, думок, оцінок іншим людям;
- відраза до брутальності, лихослів'я;
- негативна оцінка прагнень до накопичення, надмірного матеріального збагачення будь-якою ціною, користолюбства, здирництва.

V група. Ставлення до віри у вищу ідею, усвідомлення сенсу життя:

- віра у вищу ідею, велич душі людської, духу, усього, що сотворила людина упродовж життя;
- потреба за допомогою власної діяльності, конкретних учинків долучатися до небуденних, важливих, а то й величних справ;
- віра у Бога-творця, безсмертя людської душі, що поєднується з моральністю людини і спонукає її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних учинків як необхідної умови творення добра, служіння людям, Вітчизні і досягнення завдяки цьому відчуття повноти щастя, сенсу життя;
- психологічна готовність до вияву вдячності, прощення, покаяння.

Із запропонованих ознак духовності видно, що вони характеризують людину, що досягла достатньо високого рівня особистісного розвитку. Це так. Однак, будь-які, навіть найскладніші утворення в структурі особистості, зокрема в структурі її свідомості та самосвідомості, мають свою передісторію. Сказане можна проілюструвати за допомогою такого, приміром, утворення як моральні переконання. Відомо, що вони притаманні лише особистості, моральна свідомість та самосвідомість якої досягли високого рівня розвитку. Як показали наші дослідження [10], моральні переконання, як правило, виникають у ранньому юнацькому віці. Однак, початкові етапи становлення моральних переконань сягають раннього дитинства. Щоб сприяти виникненню моральних переконань у майбутньому, про це слід дбати вже з перших років морального виховання дитини. Скажімо, виховання слухняності, співчутливості та інших моральних рис у дошкільників є абсолютно необхідною умовою виникнення у них у майбутньому моральних переконань.

Аналогічне міркування доречно стосовно духовності: у генетичному плані духовне становлення дорослої людини своїм корінням сягає раннього дитинства. Хіба не із зворушливої, емоційно багатой, веселково

багатобарвної любові дитини до батьків, рідних, прив'язаності до рідної домівки, із відчуття краси рідного довкілля виростають у майбутньому високі, ніким нездоланні, дієві почуття патріотизму, відповідальності за долю народу, нації, Вітчизни? Хіба не в ранньому віці — коли дитина з молоком матері у супроводі з колисковою вбирає чарівні звуки рідного слова, — закладаються основи шанобливого ставлення до рідної мови на все життя, розуміння великої, незнищенної сили мови рідного народу?

Подібні риторичні запитання можна ставити стосовно будь-чого, що складає систему духовних цінностей особистості. І кожного разу переконуватимемось у беззаперечній істинності філософського вислову: **все розпочинається з дитинства.**

Уже в ранньому дитинстві маленька людина здатна відчувати й захоплюватись красою всього, що оточує її: співом пташок, різнобарв'ям й ароматом квітів, дивовижною й незбагненою красою зоряного неба, життєдайною силою сонечка, чарівністю місячної ночі, про що їй лагідно співає матуся у колисковій...

Минатимуть роки, і виховані у любові, красі, злагоді, щирості, взаємоповазі, у любові до всього рідного й повазі до чужого, наші діти з кожним роком все глибше усвідомлюватимуть, переконуватимуться, що сенс життя людського у тому, аби творити добро, боротися за щастя — своє і усіх, хто поруч, усіх-усіх, у кого спільна матінка-земля, одна-єдина на цілім світі Батьківщина, якій наймення **Україна**. За неї, за її щасливу долю вони не лише молитимуться Богу, але й робитимуть все для того, щоб якомога повніше розкрилися й зреалізувалися їхні потенційні, Богом подаровані і примножені у щоденній наполегливій праці над собою, ще не розкриті та явні можливості, здатності, таланти.

Література:

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. — М. : Советская Россия, 1979. — 345 с.
2. Белорусов С. А. Психология духовности, веры и религии / С. А. Белорусов // — Академия психологии. Библиотека, 2005. — 203 с.
3. Боришевський М. Особистість у вимірах самосвідомості / Мирослав Боришевський. — К.; Суми: ПКП «Еллада», 2012. — 608 с.
4. Зеличенко А. Психология духовности / А. Зеличенко. — М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. — 340 с.
5. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості / О. Колісник // Соціальна психологія. — К., 2006. — № 1 (15). — С. 62-77.
6. Рассел Б. Сущность религии. Психология религиозного мистицизма / Б. Рассел. — К., Рукопись, 2001. — 157 с.

7. Савчин М. Духовний потенціал особистості / М. Савчин. — Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. — 203 с.
8. Сурожский А. Достичь своей высоты / Анатолий Сурожский // Московский психотерапевтический журнал. — 2005. — №3. — С. 5-19.
9. Ухтомский А. А. Интуиция совести / А. А. Ухтомский. — СПб. : Петербургский писатель, 1996. — 250 с.
10. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл. — СПб. : Ювента, 1997. — С. 234.

Розділ 2. ГУМАНІЗАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН УЧНІВ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЇХ ДУХОВНОСТІ В ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

2.1. Загальна характеристика проблеми

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли втрачено стільки духовних, ідейних і моральних цінностей, вивчення розвитку духовності особистості в різних вікових періодах набуває особливого значення. Вітчизняні психологи розглядають особистість як продукт соціально-історичних умов і головним, вирішальним у її розвитку вважають місце і становище, яке посідає людина в системі суспільних відносин, діяльність, в яку вона включена разом з іншими. За М. Й. Боришевським, духовність — багатомірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у яких відбиваються її найбільш актуальні морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [4].

Лише вступаючи у спілкування з іншими людьми, тобто перебуваючи в сім'ї, в референтній групі, в колективі, суспільстві, людина розвивається як особистість, пізнає навколишній світ, інших людей і саму себе, свою людську сутність. Спілкування — необхідна умова існування людини і, разом з тим, один з основних чинників і джерел її психічного розвитку в онтогенезі. Особистість завжди є носієм тих чи інших індивідуальних якостей і властивостей, що виступають у складному поєднанні і виявляються у її поведінці, в ставленні до інших, у рисах її характеру, волі, здібностях, інтересах, потребах і мотивах діяльності, переконаннях та ідеалах [5; 6].

Проблема взаємин особистості з іншими людьми набула особливої гостроти зараз, в період духовного і морального оновлення нового суспільства. В сучасних умовах непомірно ускладнились відносини між особистістю і суспільством, особистістю і колективом, підвищились ритм і напруга повсякденного життя.

У вітчизняній психології переважає думка, що будь-який людський індивід і його психіка з самого початку соціальні. І в ході розвитку людини не тільки суспільство впливає на неї, але й людина як член суспільства — на соціум. Особистість — і об'єкт цих впливів, і суб'єкт, який певною мірою впливає на суспільство. Саме так відбувається процес соціалізації — адаптація людини до системи соціальних відносин шля-

хом розширення, примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом [1; 7].

Завдяки спілкуванню людина починає правильно сприймати себе й інших, що у свою чергу сприяє становленню у людини адекватного образу її «Я». Саме в цій сфері відбувається розвиток окремих компонентів самосвідомості, що тісно пов'язано з процесом самовизначення, самореалізації і становлення національної, моральної, громадянської і духовної ідентичності особистості. Психологи виокремлюють три групи чинників впливу на розвиток самовизначення особистості: 1) макрочинники (космос, планета, світ, країна, суспільство, держава); 2) мезачинники (етнос, місце і тип поселення — регіон, село, місто; засоби масової комунікації — радіо, газети, телебачення і т. ін.); 3) мікрочинники (сім'я, група ровесників, учбові, професійні, спортивні, громадські тощо). На їх думку, процес взаємодії індивіда і виокремлених чинників двосторонній, тобто внаслідок взаємодії індивіда і соціальних умов життя відбувається розвиток як окремої особистості, так і людства загалом [2].

Як вважає І. В. Мартинюк, з'явившись на світ, дитина застає готову систему цінностей загалом, духовних, зокрема, що вироблені суспільством. Саме ними людина в процесі всього життя має поступово оволодівати і завдяки їм, так чи інакше, «вписуватись», «вростати» у міжлюдські стосунки своєї спільноти. Суспільні цінності мусять набути суб'єктивної, особистісної значущості, стати вагомими регуляторами життєдіяльності, тобто ціннісними орієнтаціями [9].

Ціннісні орієнтації відображають усвідомлене ставлення до соціальної дійсності, пов'язане з мотивацією поведінки і спрямованістю особистості. Поведінка починається з готовності, з установки, в якій відображені і прагнення, і цілі, і вимоги, і очікування людини. Виражені в свідомості особистості орієнтації і знання тісно пов'язані між собою. Якщо в знаннях відображаються предмети і явища дійсності, то в орієнтаціях відбивається ставлення людини до них. В структурі особистості ціннісні орієнтації — це своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища. Ціннісні орієнтації — один з важливих критеріїв морального та духовного розвитку особистості. Саме тому вони стають вирішальним чинником духовного самовизначення особистості.

Система ціннісних орієнтацій, що складається в процесі соціалізації, виступає як центральна ланка свідомості особистості, взята в її ставленні до навколишнього світу й до самої себе. Саме вона і є тим внутрішнім фактором, мотивом, який визначає спрямованість діяльності людини, служить основою для вибору цілей і способів діяльності.

Зрілій особистості притаманна, як правило, стійка система ціннісних орієнтацій. Її стійкість передбачає високий ступінь значущості суб'єктивної самодетермінації, можливості вільного і свідомого вибору цілей, видів і способів діяльності. Вибір пріоритетного напрямку життєвого шляху, основних аспектів самореалізації особистості — це, перш за все, вибір головних життєвих цінностей, серед яких цінності однієї якоїсь групи можуть посідати різне місце — від всепоглинаючої детермінанти до досить несуттєвої орієнтації [1; 3; 15].

Різне положення суб'єкта в системі взаємин з людьми, різні форми і способи діяльності неминуче формують різні, іноді навіть протилежно спрямовані системи ціннісних орієнтацій. В середині самої системи цінностей також можуть виникати суперечливі угруповання, через що можуть зумовлювати багато труднощів морального, духовного, а в подальшому і професійного самовизначення. Причиною таких суперечливих моментів може бути деяка нерозбірливість, несамостійність у виборі цінностей, тобто та чи інша цінність вибирається тому, що вона є привабливою, чи дуже цінується серед навколишніх людей (друзів, учителів, батьків тощо). Людина перетворює наявну ситуацію ідеальним чи реальним способом, створюючи можливості вибору альтернативи тієї чи іншої поведінки. Таким чином, соціальні можливості, з яких особистість робить вибір, не обов'язково дані їй апріорно: вона сама їх творить, вони є продуктом її активності.

У ситуаціях самовизначення підростаюча особистість не лише має можливість вибору, але й поставлена перед необхідністю вироблення й реалізації своєї власної думки, оцінки навколишнього. У подібних ситуаціях особистість, вибираючи, самовизначається, реалізує у практичній діяльності, в спілкуванні, в системі взаємин потенціал своїх ставлень, впливаючи на хід подій, стаючи суб'єктом формування умов свого життя. Оволодіваючи самим процесом самовизначення, свідомо визначаючи свій життєвий шлях, свою життєву та громадянську позицію, особистість не лише стає суб'єктом власної життєдіяльності, вона творить себе саму, перебудовує свій внутрішній світ, стає суб'єктом саморозвитку, самореалізації, самовиховання, проявляючи таким чином свою активність.

Світ цінностей — це, перш за все, світ культури у широкому розумінні слова, це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, її прихильностей — тих оцінок, в яких відбивається міра духовного багатства людини. Слід зважати, що потреба в життєвих орієнтирах випливає із специфічних умов людського існування, що через ціннісно-теоретичні уявлення про суспільство і людину, стосунки з ровесни-

ками та дорослими усвідомлюються потреби й інтереси свої та інших, що уявлення про добро і зло здійснюють суттєвий вплив на нашу свідомість, діяльність. Утопічні і нереальні орієнтири можуть призвести до неприємностей, втрат, як в особистісному, так і в суспільному плані.

В нових соціальних умовах, що змінили тотальну систему програмування соціальної поведінки особистості, успіх «особистісного вживання» в житті, як диктує розвиток індивіда в умовах ринкових відносин, залежить від зовсім нового рівня активності й творчої ініціативи молоді, її громадянської і духовної позиції.

Особистість визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, норм та правил, цінностей і т. ін. Зіставлення себе зі світом у конкретному часі і просторі, погодження чи ні з конкретними історично-суспільними та індивідуальними умовами буття і є життєвим самовизначенням особистості. Розвинена самосвідомість необхідно «доростає» до рівня світоглядного осмислення світу, включаючи в себе світогляд, оскільки самовизначення — це визначення себе в світі, а світогляд в свою чергу обов'язково заломлюється через образ «Я», відбиваючи особисте ставлення людини до світу [11].

У процесі самовизначення особистості можна виокремити три основні етапи: самопізнання, самовиховання і власне самовизначення. Всі зазначені етапи, що одночасно є і складовими громадянського самовизначення, ґрунтуються на процесах самосвідомості. Людина по-справжньому стає особистістю, коли у неї вперше виникає поняття «Я». Формування «Я» пов'язане з розвитком свідомості, тобто здатності ідеально відображати навколишню діяльність. Свідомість людини активно й вибірково фіксує в ідеальних образах предмети, процеси зовнішнього світу і дозволяє в ході пізнання якоюсь мірою впливати на навколишню дійсність, перетворюючи її. Але, взаємодіючи з зовнішнім середовищем та іншими людьми, людина з необхідністю виокремлює себе як об'єкт, що реально існує, як істоту, що зазнає різних впливів зовнішнього світу, реальність, яку можна й необхідно змінювати згідно з поставленими цілями. Таким чином формується важлива складова особистості — її самосвідомість, яка віддзеркалює внутрішню сутність людини як суб'єкта, споглядає себе, духовний світ, оцінює свої можливості, здатності і акти діяльності. Саме явище свідомості і постає як певне синтетичне поняття, що містить низку проявів психічного характеру, від безпосереднього буття «Я» як феномена екзистенційного до його подальшого переростання у більш складний феномен самоусвідомлення і подальшого імплікування у свідомості властивостей емоційного, рефлексивного та іншого характеру, оскільки усі ці прояви людського життя підлягають

усвідомленню як належні, продуковані людиною і такі, що підлягають її вольовим актам. Саме багатоскладовість свідомості визначає її вагоме значення для розвитку духовності особистості. Адже усі впливи соціалізуючого характеру, маючи мимовільний, автоматичний характер інтеріоризації особистістю, мають також усвідомлюваний характер, пристосовчі процеси можуть розгортатися із безпосередньої ініціативи людини, опосередковуючись у певних мотивах і потребах. Людина здатна здійснювати своєрідну оцінку власного місця у системі міжособистісних взаємин, у соціальному середовищі, інтерпретуючи своє становище і здійснюючи зворотний вплив на ситуацію [8; 10].

Система соціальних потреб та інтересів є ґрунтовною основою духовності особистості. Система соціальних орієнтацій, цінностей — це сукупність цілей, установок, оцінних критеріїв, які об'єктивуються у відповідне надання переваги і реалізації в поведінці потреб суспільства і людини-громадянина. Спрямованість віддзеркалює внутрішнє ставлення особистості до свого статусу, до суспільства, до зовнішнього світу, надає орієнтації активний характер, суб'єктивну мотивованість і особистісний смисл. Через це вона значною мірою визначає духовний аспект соціальної орієнтації людини.

Важливу роль в процесі соціалізації дитини грають взаємини в колективах, в які входить особистість. В ході спілкування з членами колективу відбувається взаємний обмін думками й переживаннями, ідеями та інтересами, йде постійний взаємовплив і взаємодія, результатом якого і є духовний розвиток особистості. Емоційна насиченість безпосереднього спілкування дозволяє йому досить ефективно виконувати функцію соціалізації підростаючого покоління. Як вважає К. А. Абульханова-Славська, спосіб побудови і реалізації себе особистістю, визначення нею свого положення в колективі, в житті — це, в першу чергу, з'ясування основних життєвих ставлень. Особистість тільки тоді виступає як суб'єкт, що активно визначає лінію своєї поведінки, коли, не вагаючись, приймає моральні рішення і реалізує їх своїми діями і вчинками [1]. Оскільки головний соціально-психологічний смисл духовності полягає в регуляції людських взаємин, є підстави вважати, що й сам процес її виникнення і розвитку значною мірою детермінується специфікою суб'єкт-суб'єктних взаємодій людей в ході їх спілкування і спільної діяльності.

Дослідники вікових особливостей підліткового і юнацького віку досить одноставно відзначають, що десь близько 12 років у підлітків виникає інтерес до власного внутрішнього світу, далі відбувається постійне ускладнення і поглиблення самопізнання, одночасно з'являється

ся посилення його диференційованості й узагальненості, що у ранньому юнацькому віці (15-16 років) веде до становлення досить стійкого уявлення про себе як цілісну особистість, відмінну від інших людей. Саме на ґрунті такого уявлення про себе в 16-17 років виникає особлива особистісна функція — самовизначення. З точки зору самосвідомості суб'єкта вона характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій суспільно значущій позиції [8].

Підлітковий вік сензитивний до діяльності, у котрій відбувається інтенсивне оволодіння нормами соціального спілкування. Підліток вже намагається вийти за рамки суто учнівських справ у ту сферу, де він може проявити себе, самоствердитись. Підліткам притаманне усвідомлення своїх зростаючих можливостей, прагнення до самостійності, до ствердження себе серед інших, потреба у визнанні з боку дорослих своїх прав. Суттєву роль у цьому процесі відіграє громадська діяльність. Участь учнів у ній не тільки забезпечує їх визнання дорослими, але й створює можливості для розширення форм спілкування, що розгортаються, набирають особливої ваги в системах «Я та інші люди», «Я і колектив», «Я і суспільство». Завдяки цьому саме суспільна активність зумовлює основні новоутворення підліткового та значною мірою і юнацького віку.

Підлітковий і юнацький вік — початок свідомого пошуку, визнання сенсу життя, напрямків життєтворчості. Спочатку це — неясна мрія, що поступово виростає в уявлення про певну життєву перспективу, майбутнє самовизначення, життєвий ідеал тощо. Смиложиттєві роздуми (соціальна рефлексія) часто спрямовані у майбутнє, на пізнання свого життєвого призначення, бо саме тут створюються життєві плани, які особистість має намір реалізувати у майбутньому. В юнацькому віці людина багато в чому започатковує свою долю, свій життєвий шлях. Саме тут формуються підвалини подальшого розвитку духовності особистості.

До підліткового віку розвиток самосвідомості здійснювався стихійно, переважно без залучення самого суб'єкта в процес його формування. Поряд із збереженням стихійної лінії розвитку в цей період з'являється активність самого суб'єкта у цьому процесі. Самопізнання підлітків, а потім і юнаків, їх ставлення до себе, розвиваючись у процесі спілкування, в ході різних видів діяльності одночасно формує й більш-менш стійку самооцінку. Учень мусить регулювати свою поведінку в системі взаємин з іншими не лише з точки зору відповідності власних вимог до себе. Незадоволеність цими вимогами пов'язана з різними напруженими емоційними станами. Вони ж у свою чергу сприяють про-

яву самоактивності особистості, є сигналом до перебудови поведінки. Потреба в самовизначенні, самореалізації є важливою складовою самоактивності школяра, детермінантою його поведінки, стимулом до розвитку морального і духовного [15].

Сформовані особистістю у минулому досвіді взаємодії з дійсністю, ціннісні орієнтації завжди тісно відображають стан її мотиваційно-потребової сфери, емоційних станів, принципів поведінки. Вони роблять сприймання нею дійсності в кожний момент її буття досить вибіркоким, диференційованим, а ставлення до неї — суб'єктивним. Така ж суб'єктивність характерна і для її поведінки, оскільки на ній завжди лежить відбиток своєрідності оцінки впливу пов'язаної з цим ситуації.

У ситуаціях самовизначення особистість не лише має можливість вибору, але вона поставлена перед необхідністю вироблення й реалізації своєї власної думки, оцінки навколишнього. В подібних ситуаціях особистість, вибираючи, самовизначається, реалізує в практичній діяльності, в спілкуванні потенціал своїх ставлень, впливаючи на хід подій, стаючи суб'єктом формування умов свого життя.

Оволодіваючи самим процесом самовизначення, свідомо визначаючи свій життєвий шлях, свою життєву та громадянську позицію, особистість не лише стає суб'єктом власної життєдіяльності, вона творить себе саму, перебудовує свій внутрішній світ, стає суб'єктом саморозвитку, самореалізації, самовиховання, проявляючи таким чином свою активність.

Сучасні юнаки та дівчата, що входять у доросле життя, відчувають на собі неоднозначний вплив зовнішньої ситуації: змінилися вимоги, які ставить суспільство перед молоддю, а умови сучасного життя кардинально відрізняються від умов життя 20-30 років тому. Соціально-економічна, політична ситуація в країні нелегка, напружена, що, природно, позначається і на розвитку моральності й духовності молоді. Самосвідомість особистості становить ядро її самовизначення. Здібності людини, заломлюючись крізь призму поставлених нею цілей, знаходять реальний вияв у її активній участі у відповідних видах і формах діяльності. Чим більшою мірою визначені особистістю життєві цілі відповідають способу її життєдіяльності, тим вищою є ймовірність досягнення бажаного результату і тим більш можливою стає реалізація особистості. При цьому людина самовизначається щодо конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, соціальних груп і т. ін. — аж до світу загалом. Зіставлення себе зі світом, з конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття і є духовною складовою життєвого самовизначення особистості.

2.2. Основні тенденції розвитку духовності учня в системі міжособистісних взаємин у процесі навчання в школі

В процесі дослідження з'ясувалось, що основою духовного розвитку є саме феномен самовизначення і самореалізації особистості в системі міжособистісних взаємин. Самовизначення — це результат соціального розвитку особистості, важливий здобуток онтогенезу, пов'язаний з формуванням розгорнутої соціальної позиції молодої людини до навколишнього світу (людей і речей). Для раннього юнацького віку характерна поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, розвиток власної ціннісно-орієнтаційної сфери, які в свою чергу складають суб'єктивну сторону передумов його духовного самовизначення: духовні і громадянські орієнтири, життєві цілі і інтереси, значущі суспільні цінності. У сучасних юнаків та дівчат відбувається певна трансформація ієрархії ціннісних орієнтацій, спостерігається тенденція переходу від колективістської до індивідуалістської системи цінностей: найбільш значущими є конкретні прагматичні життєві цінності, ті, що стосуються особистого життя особистості (майбутнє, здоров'я, матеріальна забезпеченість тощо).

Старшокласники мають чіткі, досить прагматичні уявлення про своє подальше життя, однак часто пов'язують їх не з власними можливостями, а зі сторонніми чинниками (матеріальним забезпеченням батьків, удачею тощо). Низький рівень задоволеності своїм теперішнім становищем і майбутніми перспективами ведуть часто до розвитку соціального цинізму у школярів і можуть стати суттєвою перешкодою на шляху формування їх духовності. Міжособистісні взаємини школярів мають виняткове значення для їх морального і духовного розвитку. Взаємини стають моральними, коли сприяють досягненню суспільного чи особистого блага, утверджують добро, коли в них реалізуються норми гуманістичної моралі. Проте, дослідження показало, що особливості міжособистісних взаємин педагогами часто не враховуються, внаслідок чого у вихованні нерідко виникають помилки, які негативно відбиваються на розвитку підростаючої особистості.

Як показують дослідження, участь учнів у різних видах діяльності часто не призводить до формування у них позитивних ціннісних орієнтацій чи якостей. Діяльність сама по собі не є їх творцем, що свідчить про те, що між діяльністю та формуванням моральних чи духовних якостей нема прямого зв'язку [2; 12]. І справа тут не стільки в певних видах діяльності, скільки в тих взаєминах, які складаються в учнів у ході навчально-виховного процесу. Як вважають вітчизняні психологи і пе-

дагоги, діяльність є платформою, базою, на якій складаються певні взаємини, що є передумовою та умовою їх виникнення. Основна ж функція відносин – виховна. Саме тому вважається, що істинним об'єктом педагогічної роботи є взаємні стосунки, що, змінюючи систему взаємин людини з суспільством, з групою, класом, з іншими людьми, ми змінюємо і саму особистість.

Розв'язання проблеми розвитку духовності учнів неможливе без вивчення специфіки системи цінностей, якою вони керуються в сфері міжособистісних стосунків, без вивчення значущих для них особистісних якостей. В нашому дослідженні учням було запропоновано завдання, в якому вони повинні були визначити для себе найбільш значущі (особисто цінні якості), якими люди керуються у спілкуванні з іншими людьми (табл. 2.1).

Загалом, і дівчата, і хлопці вибирають однакові якості, хоч і рангують їх трохи по-різному. Приміром, у дівчат така якість, як вихованість (хороші манери, ввічливість), стояла на першому місці, а у хлопців аж на десятому; «чуйність», відповідно: 3 місце – 13 місце. Зате майже однаково ті й інші оцінили такі важливі якості, як «ефективність у справах, працелюбство» – відповідно: 4 місце – 1 місце; «широта поглядів, вміння зрозуміти точку зору, поважати чужі смаки, звички»: 5 місце – 2 місце.

Таблиця 2.1

Ранг якостей особистості (як цінностей)

Зміст якостей особистості (як цінностей)	Ранг	
	дівчата	хлопці
Високі запити (високі домагання)	13	15
Чуйність (турботливість)	3	13
Вихованість (хороші манери, ввічливість)	1	10
Ефективність у справах, працелюбність	4	1
Відважність у відстоюванні своєї думки	11	3
Дисциплінованість	14	14
Непримиренність до недоліків у собі та в інших	13	9
Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати чужі смаки, звички)	5	2
Чесність (правдивість, відвергість)	2	4
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	6	5
Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	15	15
Терпимість до поглядів, думок інших людей, вміння прощати їх помилки	8	11

Тверда воля (вміння настояти на своєму, не поступатися перед труднощами)	9	7
Раціоналізм (вміння логічно мислити)	10	8
Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотриматися слова)	7	6

Більшість учнів передусім виокремлюють якості, які мають моральний відтінок і сприяють хорошим стосункам з оточуючими. Це позитивно впливає на розвиток духовних цінностей.

При виборі основних цінностей також є деякі статеві відмінності (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Розподіл основних цінностей

№	Стать	
	дівчата	хлопці
1.	Я і мій характер, загальнолюдські якості	Проблеми матеріальної забезпеченості
2.	Проблеми матеріальної забезпеченості	Я і мій характер, загальнолюдські якості
3.	Я і моє майбутнє	Здоров'я, фізичний розвиток, спорт
4.	Проблеми дружби і взаємин, любов	Я і моє майбутнє
5.	Я і мої батьки	Я і мої батьки

Загалом, і дівчата, і хлопці вибирають як найважливіші однакові цінності (хоч і рангують їх дещо по-різному). Наприклад, хлопці цінність «матеріальна забезпеченість» висувають на перше місце, дівчата – на друге. Слід також зазначити, що на перше-друге місце цю цінність ставлять, в першу чергу, учні 10-11 класів, а в 8-9 класах, перший ранг їй дають трохи рідше. Школярі (особливо хлопці) говорять, що: «зараз такий час, коли все вирішують гроші», «жити добре і цікаво можна лише добре забезпеченій людині». Докорінні зміни в суспільстві, злам економічної системи, платне навчання в вузах, жорсткі вимоги до молодих спеціалістів, труднощі у пошуках хорошої роботи – все це добре відомо старшокласникам і, загалом, позначається на їх ціннісних орієнтаціях. На вибір цінностей особистісного значення, насамперед, впливають вікові особливості юнаків та дівчат: спрямованість на майбутнє – попереду закінчення школи і вибір подальшого життєвого шляху, професії тощо; потреба в дружбі, коханні; часті непорозуміння, а то й конфлікти з батьками; головне визначення свого місця в житті – звідси і інтерес до цінності «Я і мій характер».

Далі були виокремлені такі цінності, які також пов'язані з особистісною зацікавленістю, це: «сфера відпочинку, музика і мода», «сфера на-

вчання, школа», «професійне самовизначення», «життя інших людей». Як бачимо, є деякі незначні відмінності між ранжуванням цінностей у дівчат та хлопців (1-2 ранги).

Нові умови соціального життя ставлять і нові вимоги до виховання молодого українця. Духовність сучасної молоді проявляється, насамперед, в чесному, відповідальному ставленні до самого себе, до реалізації своїх здібностей на благо як власне, так і суспільне, до чуйного, толерантного ставлення до навколишніх людей.

Низькі ранги соціальних цінностей свідчать про те, що юнаку ще важко визначитись з цими глобальними питаннями, хоч із розв'язанням цих проблем не все добре і в нашій державі: про це постійно повторюють наші ЗМІ, підкреслюючи беспорядність і безвідповідальність тих чи інших державних установ чи окремих політичних діячів. Позначився брак позитивних прикладів поруч із собою, що, на наш погляд, також негативно впливає на місце зазначених цінностей в ієрархії значущих цінностей старшокласників. Хоч це не говорить, що такі проблеми не хвилюють молодь. Відносно низький ранг «проблем віросповідання» свідчить про те, що ця проблема в житті старшокласників розв'язується, здебільшого, під впливом батьків і носить багато в чому формальний, неусвідомлюваний характер. Проблеми морального вибору старшокласники розв'язують прагматично, менше задумуються над ними, що, на жаль, засвідчує певну байдужість до пошуку ідеалів життя.

Дослідження показало також певне зростання деяких негативних тенденцій у духовному самовизначенні особистості в шкільний період. В учнів знижується прагнення до оволодіння культурними, духовними цінностями, нівелюються моральні норми і принципи. Стрімко знижується авторитет вчителів, котрі не завжди спроможні ефективно використати виховний потенціал школи, що в свою чергу веде до послаблення впливу на процес розвитку громадянських і духовних ціннісних орієнтацій сучасного юнацтва. Це можна сказати і про сім'ю, батьків, ціннісні системи яких значною мірою зруйновані внаслідок змін, що відбуваються в суспільній свідомості, або ж сформувалися на негативних прикладах. Тому нема нічого дивного, що в сучасних умовах більшість молоді вважає своє життя так чи інакше залежним від зовнішніх обставин (здебільшого від матеріальних). Сумно, що серед школярів (навіть обдарованих) більше третини вважає, що їх можливості здобути гарну освіту погіршилися за останні роки і лише одна п'ята чекає покращення в майбутньому. Низький рівень задоволеності своїми майбутніми можливостями, відсутність більш-менш оптимістичної життєвої перспективи і високий рівень соціального цинізму можуть стати

суттєвою перешкодою на шляху впровадження в життя багатьох соціально-економічних перетворень.

Слід зазначити: безпосереднім фактором, що формує певні особистісні якості учнів (зокрема, і духовні), є взаємини, в системі яких особистість здійснює свою основну суспільну функцію (для учня це системи «Я – ровесники» та «Я – педагоги»). Для розуміння духовної особистості, зорієнтованої на гуманістичні цінності, на ставлення до людини як до цінності, необхідна спеціально створена на основі нових виховних технологій, гуманізована система взаємин. Головне, що повинно бути її властиве, це – особистісний підхід до виховання, суб'єкт-суб'єктна основа, прийняття іншого як особистості, діалог у взаєминах (не позиція «над», а позиція рівного), створення умов для самореалізації та активного саморозвитку особистості.

Нова соціальна реальність українського суспільства зумовлює появу нового погляду на виховання підростаючого покоління. Новий підхід до виховання утверджує погляд на людину як на найвищу цінність суспільства, як на суб'єкт сучасного історичного розвитку, творця свого життя. Цей підхід базується на розумінні дійсності як «світу людини», як взаємодії людей, саму ж людину розглядає як найвищу субстанцію, абсолютну цінність, «міру всіх речей». З цього виходить головне завдання виховання, напрямки педагогічної діяльності – організувати взаємодію, яка мала б максимальний виховний потенціал, залучала б дитину до культури, національних та загальнолюдських гуманістичних (в тому числі і духовних) цінностей [6; 11; 12]. Разом з тим сучасний стан розвитку України приніс нові зрушення в системі суспільних взаємин: загострення соціально-економічних та національних суперечностей, перехід до ринку суттєво змінили механізм людських взаємин та спілкування, змінили пріоритет життєвих (як моральних, так і духовних) цінностей, призвели до загального погіршення людських відносин, до нерідкої втрати зв'язків та взаєморозуміння між молоддю і старшим поколінням. У цих умовах проблема гуманізації шкільного виховання загалом і гуманізації міжособистісних взаємин, зокрема, стає надзвичайно актуальною. Деякі дослідники вважають, що саме гуманізація взаємин – це той «логічний центр» загальної системи педагогічної науки, за допомогою якого може бути сконструйовано розв'язання проблеми формування особистості, її духовного світу, регуляції її поведінки тощо. Г.С. Костюк вбачав мету гуманістичного підходу до освіти і виховання у виявленні творчих здібностей та мотивації саморозвитку, самовдосконалення особистості. Для досягнення цієї мети, на його думку, потрібно створити такі умови, щоб учень був повноправним суб'єктом

у навчально-виховному процесі [7], виховувався б у атмосфері емоційно-довірливого спілкування, залучався б до скарбниць загальнолюдської культури [3].

Термін «гуманізація» означає «олоднення». Провідну ідею гуманізації науковець бачить у можливості безперервного розвитку, складовими якого є здатність до все глибшого пізнання навколишнього світу і активного впливу на нього, до самопізнання і самовдосконалення, до досягнення багатства культури і здійснення творчих внесків у неї. Психологічний зміст гуманізації освіти полягає, передусім, у сприянні особистісному розвитку учня, забезпеченні гармонізації цього розвитку. Виокремлено такі складові гуманізації навчально-виховного процесу:

- гуманістичне переосмислення функцій освіти з метою сприяння розвитку творчої особистості, здатності до відповідних вчинків;
- надання можливості повно прожити кожний віковий період;
- підсилення індивідуального підходу;
- розповсюдження гуманістичних принципів на різні сфери діяльності школяра;
- поступове нарощення свободи і відповідальності за свої наміри і дії (здобуття більшої самостійності, повніше розкриття своїх можливостей, своєї індивідуальної своєрідності).

Підсумовуючи сказане, можна зазначити, що в шкільному віці вагомою складовою розвитку духовності особистості є феномен її самовизначення та самореалізації в міжособистісних взаєминах. Поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, розвиток ціннісно-орієнтаційної діяльності і почуття відповідальності, стабілізація та ієрархія мотиваційної сфери учня складають суб'єктивну сторону передумов духовного самовизначення особистості в цьому віковому періоді. Старшокласникам значною мірою притаманне прагнення до самовизначення і самореалізації у суспільній діяльності, що, безумовно, позитивно впливає і на їх духовне самовизначення.

З'ясовано, що в сучасних старшокласників відбувається певна трансформація ціннісних орієнтацій (в порівнянні з 70-80-ми та 90-ми роками ХХ ст.). Найбільш значущими цінностями є конкретні прагматичні цінності. Процес трансформації цінностей значною мірою опосередкований реаліями життя та корінними політичними й економічними змінами в нашому суспільстві.

Основний принцип виховної роботи з учнями — особистість як самоцінність. На цій основі необхідне забезпечення високого рівня активності дитини в процесі індивідуальної діяльності щодо творчого оволодіння суспільними цінностями.

Полігоном для розвитку духовних цінностей можуть стати заняття дискусійного типу творчого характеру, які спонукають учнів поглиблювати знання, відточувати самостійність, неординарність, здатність конструювати ідеї, уміння діяти колективно, вести систематичний творчий пошук. Інакше кажучи, інтенсифікація не за рахунок більш жорсткого ритму роботи, а завдяки підвищенню культури учбової праці, зростання її продуктивності в результаті нестандартних рішень, форм і умов.

Слід пам'ятати, що потрібне не накопичення знань, вмінь, а постійне збагачення досвідом творчості, формування механізмів особистісної рефлексії кожного учня. При такому підході в центрі уваги виявляється не деяка абстрактна одиниця, а кожен школяр як особистість в її самотності, унікальності. Вектор руху йде не від педагогічних дій до учня, а від самого учня, який вибірково ставиться до цих впливів, а не асимілює їх у заданому вигляді. Для того, щоб зробити учня дійсним суб'єктом навчально-виховного процесу, треба перебудувати технологію навчально-виховного процесу.

При перебудові навчально-виховного процесу варто враховувати, що:

1. Необхідна повна реалізація виховної функції суспільної діяльності школярів. Виховна робота в школі не має просто сприяти розвитку суспільної активності учня, а стати засобом формування його особистості.

2. Необхідне врахування потенційних можливостей кожного учня як активного учасника життя учнівського колективу, суспільства.

3. Успіху у розвитку духовної свідомості і самосвідомості можна домогтися лише тоді, коли учні забезпечуються реальними можливостями знаходитись у становищі самостійних і відповідальних членів групи чи класу, тобто коли їм надається реальна можливість самим розв'язувати проблеми й задачі шкільного життя.

4. Організовувати виховну роботу з урахуванням не лише вікових індивідуальних особливостей учнів, а й урахуванням змін, що відбуваються в розбудові нашої освіти та суспільства.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М., 1991. — 384 с.
2. Аверьянова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г.М. Аверьянова, Н.М. Дембицька, В.В. Москаленко. — К.: ППП, 2005. — 307 с.
3. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта / Г.О. Балл // Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. — Рівне, 2003. — С. 32-40.
4. Боришевський М.Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості / М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології. — К., 2009. — Т. XI, ч. 5. — С. 25-32.

5. Весна Е. Б. Развитие взаимоотношений с миром взрослых как определяющее условие личностного становления подростка : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. Б. Весна. — М., 1991. — 17 с.
6. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : монографія / О. Є. Гуменюк. — Тернопіль : Економічна думка, 2003. — 304 с.
7. Костюк Г. О. Навчально-виховний процес і розвиток особистості / Г. О. Костюк. — К. : Радянська школа, 1989. — 608 с.
8. Ларцев В. С. Социокультурный генезис личности / В. С. Ларцев. — К., 2002. — 402 с.
9. Мартинюк І. О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: опыт прикладного исследования / І. О. Мартинюк. — К., 1993. — 117 с.
10. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні. — Київ — Івано-Франківськ — Дрогобич : Коло, 2005. — 105 с.
11. Педагогіка і психологія в контексті гуманізації освіти : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Хмельницький, 2007. — 115 с.
12. Помиткін Е. О. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини / Е. О. Помиткін. — К., 2008. — 128 с.
13. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / за заг. ред. М. Й. Боришевського. — К. : Міленіум, 2006. — 298 с.
14. Формирование личности старшеклассника / под ред. И. В. Дубровиной. — М., 1989. — 168 с.

Розділ 3. СІМЕЙНО-РОДИННІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ У ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Становлення духовних цінностей у сім'ї як предмет психологічного аналізу

Проблема духовних цінностей посідає одне з провідних місць у психологічній науці. Особливість категорії «цінність» полягає в тому, що вона водночас є предметом і ставленням до цього предмета. Цінності — цілісне утворення, складовими якого є духовні почуття, прагнення й потреби особистості. Одні з них можуть посідати провідні позиції у процесі реалізації цінностей, інші — відіграють другорядну роль у контексті духовної сутності особистості як носія цінностей.

Духовність, за М. Й. Боришевським, це багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності.

Суттєвою ознакою духовності є її цінності. Як зазначає М. І. Пірен: «Нині цінності стали предметом вільного вибору. Сучасна Людина втратила віру в безумовну цінність ідеалів, які формувала (чи формує) ідеологія. Така ситуація порушує душевний спокій людини, котра жила в лещатах ідеологічних стереотипів, і штовхає її на пошук нових, смислотворчих цінностей та світоглядних орієнтирів. Тому є потреба в ідеологічному осмисленні національної ідеї в рамках плюралізму, гуманізму, духовності, громадянськості та високої моральності» [11, с. 37].

Багато авторів стверджують, що саме цінності визначають особливості і характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це в свою чергу детермінує особливості її поведінки (Б. Г. Ананьєв [2], М. Й. Боришевський [5; 6], К. В. Шорохова [16] та ін.). Єдність свідомості і поведінки — обов'язкова умова постійного вдосконалення духовності особистості. Духовні цінності залежать надалі від включення особистості в життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина. Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, спричиняють свідоме залучення індивіда до справ суспільства, слугують свідомому вибору місця в ньому. Так, Г. С. Костюк зазначав: «Дорослі опосереднують формування досвіду дитини вже з перших її

днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлює б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоєним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя, починаючи з її осмисленого сприймання» [9, с. 127].

Відзначаючи важливість цінностей у сімейному вихованні, М. Й. Боришевський наголошує: «Особливе, вирішальне значення у розвитку духовної спрямованості особистості належить змісту сімейно-родинних цінностей. Якщо для батьків такі цінності як обов'язок перед суспільством, нацією, національні ідеали, моральні чесноти, патріотизм є священними, якщо вони дійсно визначають щоденну поведінку батьків, то й діти у таких сім'ях поступово навчаються долати розбіжність між визнанням їх важливості, необхідності та фактичним дотриманням. У сім'ях, де дотримання таких цінностей є законом життя батьків, і діти стають невіддільними впливам навіть численних негативних прикладів з навколишнього соціального середовища» [12, с. 16].

Очевидно, залежно від характеру спілкування дитини в сім'ї, у неї формуються різні уявлення про себе. Як стверджує В. О. Столін, залучення дитини в реальні взаємовідносини і діяльність дорослих сприяє формуванню її системи цінностей і визначенню себе відносно цієї системи. Багато з цих цінностей, зокрема такі, як праця, та чи інша професія закладаються у сім'ї так само, як і негативні моральні цінності батьків впливають на формування духовних цінностей дитини [14, с. 55].

Особливу роль у розвитку особистості відіграє емоційна атмосфера сім'ї, у дітей формуються високі моральні якості, без яких неможливе становлення духовної особистості. Приклад батьків є тим першим соціальним досвідом, який засвоюють діти протягом свого життя. Це спілкування специфічне, неповторне, бо воно ґрунтується на почутті любові, прихильності батьків до дітей і навпаки. Батьки впливають при цьому на них усіма гранями своєї особистості: зовнішністю, поглядами, інтересами, ставленням до праці та до навколишніх. Слід зазначити, що вплив батьківського прикладу посилюється, як правило, загальною атмосферою сім'ї, яка будується на основі групової свідомості і загального стилю поведінки батьків. Як наголошує В. Я. Титаренко, «групово свідомість сім'ї це складний соціальний феномен, діалектична єдність загального і особливого. Загальне виступає у ньому не лише як наслідок певної ідентичності поглядів, норм, орієнтацій тощо, які в тій чи іншій мірі властиві тим, хто перебуває у шлюбі, але і як продукт конкретного буття сім'ї, результат спільних форм діяльності подружжя, спілкуван-

ня, на основі чого утворюється новий, більш високий ступінь спільності думок, оцінок, норм, ціннісних орієнтацій, соціальних почуттів та інших елементів свідомості [15, с. 110].

Проблема духовності стає особливо актуальною в наш час, коли виховання особистості здійснюється за умов зростаючої освіченості, соціальної активності та інформованості. Слід зазначити, що на формування духовності впливає система факторів, які взаємопов'язані між собою.

I. Об'єктивні суспільні фактори:

- соціально-економічні умови розвитку особистості;
- характер діяльності, в яку включена особистість;
- демографічні умови (національність, сімейний стан тощо);
- культурні можливості (ступінь віддаленості від осередків культури).

II. Суб'єктивні фактори розвитку особистості:

- психологічні особливості особистості (задатки, здібності, характер);
- зміст духовного життя (світогляд, політичні, правові, моральні погляди і норми, ставлення до цінностей та ідеалів, сімейні традиції);
- культурний рівень: освіта, рівень вихованості тощо.

III. Суб'єктивні зовнішні впливи: сім'я, учителі, однокласники, друзі, сусіди, засоби масової інформації, культурно-виховні заклади.

Як бачимо, система факторів, що впливають на розвиток духовності, складна, динамічна, часто залежить від індивідуальних, суб'єктивних або ж випадкових умов. Неабияку роль у вихованні духовності відіграє сім'я.

Характеристику структурних елементів духовності найкраще розпочати з аналізу ідеологічної діяльності. Вона надає якісної визначеності всім іншим структурним елементам духовної сфери, характеризує спрямованість розвитку духовних процесів і явищ, що відбуваються в житті суспільства, сім'ї, особистості.

Велике значення має такий елемент духовності, як масова інформація, в завдання якої входить забезпечення населення відомостями, новинами, якими воно керується у своїй трудовій і ідейно-політичній діяльності. Ця інформація передається і використовується завдяки пресі, радіо, телебаченню, масово-політичній роботі тощо. Принциповими особливостями цієї системи в сучасних умовах є повнота, оперативність, дохідливість, злободенність, врахування потреб і інтересів різних верств населення.

Важливим структурним компонентом духовності є наука, яка визначає ступінь розвиненості інтелектуального потенціалу країни; особливо актуальною в наш час стала практична спрямованість суспільних наук, їх реальна участь у соціальних та економічних процесах.

І, нарешті, вагомим компонентом духовності можна вважати культуру. Її роль — багатопланова: вона частково виконує функції виховання, частково — засобів масової інформації.

Культура народу — яскравий показчик його духовного й інтелектуального багатства. Вона є осередком духовних цінностей, духовних можливостей суспільства, концентрацією творчих засад в особистості. Важливу роль у цій сфері відіграють література і мистецтво. Вони спрямовані на розвиток художньої культури, на формування моральної свідомості і загалом впливають на духовне життя суспільства.

Формування духовної особистості здійснюється за допомогою виховання і навчання — єдиного взаємопов'язаного процесу. Виховання відіграє в духовній сфері важливу роль. Його завдання можна класифікувати за такими напрямками: формування наукового світогляду; виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці; виховання політичної свідомості і розвиток громадянської активності; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; виховання моральності і культури поведінки; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей тощо.

Навчання забезпечує процес засвоєння знань в дошкільних дитячих закладах, в середніх і вищих учбових закладах, в сім'ї. Цей процес супроводжується посиленням ідейної спрямованості усіх форм навчання, формуванням наукового світогляду, постійним поновленням загальнонаукових і професійних знань.

Всі системні елементи духовності об'єднані в єдине ціле і позначаються на духовному житті країни, впливаючи на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

3.2. Механізми формування духовних цінностей особистості

Духовні цінності як механізми соціальної регуляції є тими засобами, за допомогою яких суспільство, сім'я спрямовує і координує соціальну поведінку своїх членів. Багато дослідників (Б.Г. Ананьєв [2], О.О. Бодальов [3], М.Й. Боришевський [5], Г.С. Костюк [9], С.Л. Рубінштейн [13], В.В. Столін [14] та ін.) стверджують, що перехід сус-

пільних (а отже духовних) цінностей в ціннісній орієнтації особистості здійснюється через оволодіння нею тими чи іншими цінностями. Так, за С.Л. Рубінштейном, в процесі суспільного життя виокремлюються суспільні блага і цінності, що є незалежними від нахилів індивіда об'єктивованими цінностями. В міру того, як протягом життя, в результаті виховання суспільно значуще стає одночасно і особистісно значущим, ці об'єктивовані в процесі суспільного життя блага і цінності стають цілями діяльності індивіда. В той же час, як зазначав С.Л. Рубінштейн, протягом життя можлива переоцінка цінностей, що є закономірним результатом діалектики життя людини, змін, перебудови її взаємин зі світом, насамперед, з іншими людьми, з суспільством [13].

Простежимо, як здійснюється процес формування духовного світогляду особистості. На нашу думку, цей феномен слід розглядати не лише як систему відображених у свідомості образів навколишнього середовища — систему засвоєних наукових понять, норм, оцінок. Він водночас є психічною діяльністю — системою пізнавальних операцій, дій і прийомів, спрямованою на регуляцію власного ставлення до світу і відповідної поведінки в ньому. Ця діяльність виконує функцію, що реалізує «образ — Я» в процесі соціалізації особистості.

Структуру духовної свідомості складають когнітивний, мотиваційний і конативний компоненти. Когнітивний компонент — це система засвоєних особистістю на рівні переконань духовних понять, правил, оцінок, норм, цінностей. Мотиваційний — пов'язаний з усвідомленням людиною свого місця в суспільстві, обов'язком і почуттям відповідальності перед ним за свої дії і вчинки, виробленням власної соціальної позиції, оволодінням певною соціальною роллю, знанням соціальних норм. Мотиви санкціонують вибір і реалізацію конкретного напрямку поведінки та діяльності [10, с. 123]. Конативний компонент — сукупність узагальнених прийомів пізнавальної діяльності, а саме: прийоми оцінного аналізу ситуацій і явищ, а також прийоми вибору способів впливу на ситуацію з метою перетворення її в бажану. Кожен з цих компонентів виконує специфічну психологічну функцію. За допомогою когнітивного компоненту здійснюється використання наукових знань (зафіксованого в них соціального досвіду) для з'ясування ціннісного значення духовних ситуацій і явищ. Такий прийом дозволяє особистості, не вступаючи в протиріччя з суспільними вимогами, поєднати особистісну і соціальну мету в конкретній ситуації, скорегувати власні наміри відповідно до змісту суспільних цінностей і норм. При цьому психічна діяльність особистості сприяє формуванню особистісного ставлення до засвоєваних духовних цінностей і норм.

Формування духовності особистості вимагає високого рівня розвитку мотивації, коли науковим знанням надається ціннісний, особистісний сенс. Виконання цієї діяльності може спиратися на науковий або буденний світогляд, який базується на емоціях, що недостатньо контролюються свідомістю.

Науковий світогляд сприяє накопиченню позитивного досвіду засвоєння наукових знань не лише в пізнавальній, а й у емоційній і регулюючій функціях, що сприяє побудові стійкої життєвої позиції, яка спирається на духовні цінності і норми. Утворення переконань пов'язане з формуванням у особистості оцінного ставлення до засвоєваних знань (понять, оцінок, норм, форм поведінки), які здатні викликати намір використовувати їх як регулятори власної свідомості і поведінки. В залежності від того, як особистість уявляє мету використання засвоєваних знань — набути за їх допомогою якихось життєвих дивідендів, зробити доцільною зовнішню поведінку або ж скорегувати зміст внутрішніх принципів поведінки, — наданий знанням особистісний підтекст буде характеризуватись прагматичною або світоглядною спрямованістю. Усвідомлення мотивів, які сприяють засвоєнню наукових знань, визначає доцільність дій з цими знаннями, їх застосування за наявності зовнішньої (прагматичної) мотивації обмежене виконанням лише пізнавальної функції. Механізм же внутрішньої мотивації зумовлює включення наукових знань до складу оцінної і регулюючої функції. Однак ступінь готовності керуватися ними буде неоднаковим. В першому випадку духовні знання засвоюються на рівні особистісних норм. Готовність керуватися ними обмежується ситуаціями, в яких, спираючись на принцип доцільності, важливо регулювати насамперед зовнішню поведінку, в той час, коли внутрішнє оцінне ставлення особистості до ситуації може бути іншим. В другому випадку знання засвоюються на рівні особистісних духовних цінностей. Готовність керуватися ними стає внутрішнім принципом, що зумовлює перенесення цих знань на нові ситуації.

Вважається, що психологічним механізмом створення і функціонування переконань є формування соціальної настанови, що виражає ставлення особистості до духовних характеристик: цінностей, норм, оцінок, потреб. «Цілком зрозуміло, — зазначає М. Й. Боришевський, — що такі характеристики спричинені тим, чим є система цінностей конкретної особи, який спектр орієнтацій у ній представлено щодо змісту, спрямованості та аксіологічної вагомості, зокрема у контексті моральності та гуманізму» [6, с. 9].

У людській діяльності, незалежно від того, береться вона в межах історії суспільства чи в межах індивідуального розвитку особистості,

якщо її розглядати загалом, виступають в нерозривній єдності матеріальні, об'єктивні, суспільні компоненти з одного боку, і духовні, суб'єктивні, особистісні — з іншого. Особливістю людської діяльності є, як відомо, її цілеспрямованість. Тому людську поведінку необхідно розглядати у зв'язку з діяльністю свідомості. Але оскільки остання спрямована на здійснення — через практичну дію — певних змін у зовнішньому предметному світі чи в самому індивіді, постільки не можна розглядати діяльність свідомості поза зв'язком із вчинками людей, тобто подавати духовну свідомість у вигляді автономної, замкнутої у собі системи чи структури. Свідомість входить до більш широкій структури — структури людської діяльності і пов'язана з нею безліччю зв'язків — причинних, відображувальних, функціональних тощо.

Формування духовних почуттів вимагає від особистості значних зусиль, оскільки необхідно самостійно поставити перед собою завдання, знайти способи його розв'язку, оцінити результат дій і поставити перед собою більш складні вимоги. Все це пов'язане з відповідним рівнем розвитку інтелектуальних, емоційних і вольових якостей особистості. Саме виховання виявляється у тих вчинках, які спрямовані на організацію власної поведінки. Таким чином закріплюються духовні переконання, створюються можливості як для прийняття вимог інших, так і для здійснення власних намірів. Розвиток духовності характеризується новими формами активності і новими гальмівними силами, завдяки яким зростає довільність поведінки, здатність ставити віддалені цілі і регулювати свою діяльність у відповідності з ними.

Духовні уявлення, які народжуються у власному досвіді особистості, є емпіричними і досить часто можуть бути хибними. Крім того, ці уявлення, як правило, відзначаються емоційністю. Духовні принципи, що прийняті індивідом, більше відчуваються і переживаються, ніж усвідомлюються. Це — ситуація початкового етапу засвоєння моральних знань. Цей етап іще не формує механізму самостійної орієнтації дитини в духовних колізіях, оскільки не забезпечує глибокого практичного засвоєння обраних принципів поведінки. Опинившись у складній ситуації, школяр, що має нечіткі духовні уявлення, часто не в змозі вибрати правильну форму поведінки, тому він потребує допомоги старших. На цьому етапі закладаються підвалини соціально моральних орієнтацій особистості, що є основою наступного етапу. Його відмінність полягає в тому, що засвоєння принципів духовної поведінки стає свідомим, цілеспрямованим процесом. Так, Л. І. Божович зазначає: «Учні старших класів не лише хочуть зрозуміти сутність тієї чи іншої моральної риси і усвідомити її значення, але й надати цій рисі максимально точне визначення» [4, с. 402].

Осмилення індивідом прийнятих ним принципів поведінки забезпечує більш глибокий рівень їх засвоєння, що сприяє формуванню духовності. Ці принципи, як правило, зведені у відповідну впорядковану систему, чітко оформлені у мовленні. На цьому етапі виникає механізм самоорієнтації індивіда в моральних ситуаціях, в основі якого знаходиться здатність аналізувати духовні проблеми, обирати адекватні їм форми поведінки, керуючись власними духовними переконаннями.

На третьому, заключному, етапі відбувається формування неусвідомленого способу орієнтації індивіда в ситуаціях духовності. На даній стадії включається механізм актуально неусвідомленої орієнтації, що базується на моральних звичках та інтуїції.

Справжня звична форма поведінки виникає лише на основі переконань, на основі глибокого усвідомлення дій. Засвоєння принципів поведінки на цьому етапі передбачає набуття індивідом досвіду та навичок їх практичного використання.

В основі духовних цінностей не останнє місце посідає самооцінка. Вона не вичерпується своїм суб'єктивним змістом, а діє як об'єктивний фактор, впливаючи на взаємовідносини між людьми, на домагання особистості, її життєву спрямованість і, нарешті, на її духовність, значною мірою формуючи її. Розвиток духовної поведінки зрілої особистості характеризується більш узагальненим усвідомленням себе, адекватною самооцінкою, наявністю здатності регулювати свою поведінку не лише під впливом обставин, а й самостійно, появою більш загальної і віддаленої за часом мети, виникненням внутрішніх стимулів, що регулюють діяльність, формуванням потреби у самовихованні як одному з проявів самоактивності.

У житті особистості досить часто трапляються випадки, коли вона постає перед необхідністю реалізувати свої духовні цінності. При цьому прийняті рішення зумовлюються не лише об'єктивними обставинами, а й суб'єктивними можливостями самого учня. Крім того, важлива роль належить здатності особистості встановлювати контроль над власними бажаннями, які не збігаються з її духовними переконаннями. Отже, в ситуації морального вибору діють як одне ціле обидва структурні компоненти — когнітивний і емоційний.

Таким чином, поведінка індивіда — основна форма вияву його особистості. Вона складається з вчинків і дій, що відповідають духовним нормам, прийнятим у суспільстві. В дитячому колективі ці норми виконують ті ж функції зразка, регулятора, контролю й оцінки поведінки. Однак, значна частина духовних цінностей дітьми не усвідомлюється

(особливо на ранніх етапах розвитку); засвоєння цих норм проходить загалом під керівництвом дорослих.

Говорячи про духовні сімейні цінності, слід мати на увазі ту обставину, що найважливішим критерієм їх розвитку має стати міра погодженості між способом життя сім'ї та нормативно-ціннісною моделлю суспільства. Обґрунтування цієї моделі передбачає насамперед конкретизацію загальних норм моралі стосовно відносин між членами сім'ї. Підтвердження цієї думки знаходимо у дослідженнях М. І. Алексєєвої, О. О. Бодальова, І. В. Гребеннікова, В. Н. Дружніна, В. В. Століна та ін.

Отже, важливим фактором розвитку духовності виступає соціально-психологічний аспект уявлень сім'ї про загальнолюдські цінності, правила і норми поведінки. Батьки і діти, зберігаючи загальні риси культури своєї народності, нації, засвоюють почасти духовні цінності національного середовища. Неабияку роль у цьому процесі відіграють соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення міжособистісних взаємозв'язків, реалізація власної соціальної ролі, збереження власної індивідуальності, захист своєї неповторності, незалежності.

3.3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування духовних цінностей у сім'ї

Система духовних цінностей сім'ї пов'язана з соціально-економічними перетвореннями у суспільстві і відображає стан її потребово-мотиваційної сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Кожна сім'я створює власну мікрокультуру, а система цінностей навіть однієї субкультури може значно відрізнятись як за кількістю і змістом духовних цінностей, так і за місцем, яке вони посідають в ієрархії значущості. В той же час ця обставина не виключає впливу самого індивіда на власний духовний розвиток і поведінку. Стосовно кожної окремої особистості, духовне життя суспільства об'єктивне. Воно виступає як частина соціального середовища, звідки людина отримує знання політичних, правових, моральних, естетичних та інших принципів і норм, які суспільство (державна, школа, сім'я) надає своїм членам. Рівень розвитку духовності значною мірою визначається характером і станом взаємин суспільства і особистості, мірою залежності особистості від матеріальних та вузькоутилітарних потреб. Для того, щоб робота з сім'єю була ефективною, педагогу необхідно знати побутові умови, вік батьків, їх професійний статус, склад сім'ї тощо. Особливо важливу роль у духовному вихованні дітей відіграє домашній морально-психологічний клімат. В процесі спілкування і спільної діяльності створюється відповідна

система міжособистісних взаємин, цінностей, що зумовлена індивідуальними особливостями людей, їх спільними оцінками та самооцінками, ставленням до інших людей і навколишнього світу. Ця система є стійким специфічним утворенням, яке і складає духовно-психологічний клімат сім'ї. Він відображає характер та рівень взаємин між подружжям і дітьми, особливості взаємного сприймання членів сім'ї, готовність належним чином реагувати на інших людей тощо.

Результати нашого експериментального дослідження підтверджують положення про визначальний вплив системи родинних стосунків на становлення духовності особистості. Однак ефективність цих стосунків залежить від уміння батьків ставати на позицію дитини, правильно визначати її психічний стан, вміти добирати адекватні виховні засоби для досягнення мети. Найбільш продуктивною виявилась система роботи з підвищення педагогічної культури батьків, що ґрунтується на поєднанні педагогічної освіти з керівництвом педагогічною самоосвітою батьків та залученні їх до активної діяльності з виховання дітей у сім'ї; на поєднанні групових та індивідуальних форм роботи з батьками; на поєднанні поваги та вимогливості до батьків, опорі на позитивний досвід сімейного виховання.

Психолого-педагогічна культура батьків підвищується завдяки лекторіям, батьківським зборам, індивідуальним бесідам з учителями, шкільним психологом. Тема такого спілкування може бути присвячена наступним питанням: роль сім'ї у вихованні дітей, психолого-педагогічні основи виховання дітей, зміст, основні форми, способи і методи виховання школярів у сім'ї, труднощі та помилки сімейного виховання, шляхи їх подолання. Особлива увага на заняттях, які проводяться для батьків, приділяється питанням зміцнення сім'ї та створення доцільних сімейних стосунків, методиці виховання дітей в сім'ї та поширенню передового досвіду сімейного та суспільного виховання.

Для того, щоб духовні цінності визначали поведінку школяра в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його власними нормами. Саме сім'я і клас, в якому навчається дитина, можуть сприяти активному засвоєнню цих цінностей. Для вчителя і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення умов, які сприяли б його засвоєнню. На основі засвоєних раніше духовних цінностей учні знаходять правильну лінію поведінки у знайомих, а також нових умовах, вони оволодівають навичками прийняття самостійного вибору за наявності декількох альтернатив. Подібні ситуації, що спонукають учнів осмислювати можливі лінії своєї поведінки і їх наслідки, пов'язані з самоаналізом та боротьбою мотивів, що формує в юнацтва почуття власної від-

повідальності за свої вчинки і дає йому необхідний у дорослому житті досвід нерегламентованої поведінки.

Опишемо методичний прийом, який можна порадити батькам і вчителям для виховання духовних цінностей. Це — досить простий і в той же час ефективний метод переконання — етичні бесіди. Мета їх — конкретизувати етичні знання школярів і формування вмінь керуватися цими знаннями в житті.

У методичній науці існує відповідний підхід до розробки і проведення етичних бесід. Його суть полягає в тому, що кожна бесіда має включати наступні етапи:

- 1) вивчення наявних в учнів моральних уявлень та понять з цієї теми;
- 2) аналіз спеціально дібраних прикладів, що відображають суттєві ознаки духовних цінностей;
- 3) виокремлення зразків духовної поведінки із навколишньої дійсності, художніх творів, преси, кінофільмів тощо;
- 4) узагальнення, висновки, правила, що стосуються духовних цінностей;
- 5) подолання неправильних уявлень з метою формування необхідних етичних знань.

Велике значення для ефективності бесід має правильний добір ілюстративного матеріалу (художні твори, публіцистичні статті, проблемні ситуації тощо). Слід підбирати яскравий, емоційний матеріал, який не залишить учнів байдужими, і вони з легкістю приєднаються до обговорення актуальних питань.

При обговоренні художніх творів необхідно ставити запитання до прочитаного таким чином, щоб учні звернули увагу на взаємини героїв, порівняли ці взаємини з тими факторами, з якими вони зустрічались у своєму життєвому досвіді. Добре продумані запитання мають підводити школярів до моральних висновків. Не слід пропускати неправильні відповіді. Навпаки, подальша робота спрямовується на те, щоб відкинути неправильні уявлення.

Важливим матеріалом для бесіди можуть бути проблемні ситуації, взяті з життя сім'ї, класу чи уявні. Характерна риса цих ситуацій — наявність конфлікту, пов'язаного з вибором поведінки, коли потрібно вчинити, оперуючи однаково важливими для школяра цінностями тощо. В кінці бесіди учні самі, або за допомогою педагога формулюють моральне правило. Воно має бути конкретне і визначати відповідну поведінку в найбільш типових ситуаціях. Учитель у своїй подальшій

роботі повинен постійно поглиблювати, доповнювати засвоєні учнями моральні правила.

Цікавим методом впливу на взаємини дітей та їх батьків є соціально-психологічний тренінг, в основі якого лежить не пасивне засвоєння духовних цінностей, а оволодіння ними і формування відповідних соціальних настановлень в активній формі, тобто в ході спеціально розроблених активних дій. Існують різні види соціально-психологічних тренінгів. Серед них можна виокремити такі як групове обговорення соціально-психологічної ситуації і соціально-рольові ігри. Характер кожного виду соціально-психологічного тренінгу багато в чому залежить від конкретних завдань і того контингенту, на який він розрахований. Одна з основних особливостей соціально-психологічного тренінгу полягає в тому, що він завжди носить груповий характер, де вся увага зосереджується на міжособистісній взаємодії. Ймовірно, що при соціально-психологічному тренінгу слід мати на увазі два аспекти:

- 1) формування позитивних настановлень на оволодіння й використання соціально-психологічних знань в практичній діяльності;
- 2) вироблення відповідних умінь і навичок доцільної ситуативно-рольової поведінки, які мають бути усвідомлені членами взаємодії, відповідати їх соціальним настановленням.

Ситуативно-рольова гра дорослих та дітей створює сприятливі умови для активізації творчих сил учасників тренінгу. У ній школярі не бояться помилитись при пошуку рішень, оскільки це не призведе до практичних негативних наслідків. Творчі можливості, наявні у ситуативно-рольовій грі, важливі в психологічному плані ще й тому, що самотійна участь в пошуку і прийнятті відповідних рішень робить ці рішення більш вагомими для учасників тренінгу, ніж рішення й оцінки, що нав'язуються їм ззовні. Тут, очевидно, має місце та обставина, що людина більше довіряє своєму власному досвіду, насамперед, досвіду осмисленому, а тому і зрозумілому.

Одна з переваг ситуативно-рольової гри як активного методу соціально-психологічної підготовки полягає в тому, що у ній можна умовно виокремити необхідні для тренінгу соціальні ролі і завдяки ігровій формі викликати у них емоційні переживання. Це в свою чергу сприятиме формуванню і закріпленню відповідних настановлень, умінь та навичок поведінки, необхідних для успішного виконання соціальної ролі.

Індивідуальні особливості особистості ще більш яскраво виявляються в міжособистісних ролях, які, на відміну від соціальних ролей, визначаються місцем індивіда в системі міжособистісних взаємин, зокрема в сім'ї. Ситуативно-рольова гра створює можливість для учасників тре-

нінгу продемонструвати і побачити в концентрованій формі за незначний проміжок часу різноманітні виконання однієї і тієї ролі школярами, порівняти і зіставити їх із власною поведінкою у цій ролі не лише в грі, а й в реальному житті.

Ще один активний метод, який можна використовувати в роботі з батьками і учнями, це — дискусія. В результаті інтелектуального та емоційного обміну думками між партнерами стає можливим досягнення згоди (чи незгоди) одного учасника діалогу з висловлюваннями інших партнерів. Слід мати на увазі наступне: чим більше розбіжностей у думках, тим більше часу і зусиль необхідно для їх узгодження та інтеграції і тим більша вірогідність, що дискусія буде продуктивною. Такі зміни можливі тільки в атмосфері довіри, відкритості і щирості.

Підготовка дискусії вимагає планування наступних її етапів:

- визначення мети дискусії;
- вибір теми, підготовка основних питань, які можуть бути розглянуті;
- відбір учасників дискусії;
- вибір часу і місця обговорення.

Основні психолого-педагогічні завдання при проведенні дискусії:

- 1) забезпечення взаєморозуміння між учасниками;
- 2) підтримка активності учасників;
- 3) підтримка атмосфери поваги до чужої думки;
- 4) керування ходом дискусії з метою досягнення наміченої мети.

Практика показує, що готовність спілкуватися властива людям відвертим, які відчувають велику потребу взаємодіяти з іншими. Вони схильні бути гнучкими і більш адаптованими; вони об'єктивно оцінюють реалії міжособистісних ситуацій, в які потрапляють, що є першим кроком на шляху до здійснення заміни реальної духовної поведінки на більш ефективну.

Висновки. Сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні цінностей її членів, не виключаючи впливу самого індивіда на власний розвиток і поведінку. У сімейній взаємодії на формування духовності справляють постійний вплив різні фактори соціального середовища. Вся система цінностей, настановлень, потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності, і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов посідають сімейні взаємостосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень, сімейних настановлень та очікувань.

Формування особистості здійснюється за допомогою навчання і виховання, єдиного процесу, який впливає на розвиток інтелектуального

рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури. Духовний розвиток досягає найвищого рівня тоді, коли дотримання принципів, норм, і правил поведінки у вчинках виступає не просто як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої потреби, яка спрямовує інтереси і цілі сім'ї, тобто символи духовності мають об'єднати сімейні цінності.

Література:

1. Алексеева М.И. Семья как фактор социализации / М.И. Алексеева // Психология на перетині тисячоліть : зб. наук. праць учасників п'ятих Костюківських читань. В 3-х томах. — Т. I. — К. : Гнозис, 1998. — С. 5-11.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — Л. : ЛГУ, 1968. — 338 с.
3. Бодалев А.А. Психология о личности / А.А. Бодалев. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 188 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. — М. : Просвещение, 1968. — 464 с.
5. Боришевський М.Й. Трансформація системи цінностей у контексті проблеми ефективності педагогічної взаємодії / М.Й. Боришевський // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. — К.; Дрогобич, 1994. — С. 9-10.
6. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія, 1997. — № 1. — С. 144-150.
7. Гребенников И.В. Сущность педагогического руководства семейным воспитанием / И.В. Гребенников // Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием. — М., 1980. — С. 11-12.
8. Дружинин В.Н. Психология семи / В.Н. Дружинин. — М. : КСП, 1996. — 368 с.
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк // За ред. Л.М. Проколієнко. — К. : Рад. шк., 1989. — 608 с.
10. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
11. Пірен М.І. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / М.І. Пірен // Соціальна психологія, 2005. — № 6 (14). — С. 31-42.
12. Потребово-мотиваційна складова громадянської свідомості та самосвідомості особистості // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / За заг. ред. М.Й. Боришевського. — К., 2001. — 243 с.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер Ком., 1998. — 688 с.
14. Семья в психологической консультации / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. — М. : Педагогика, 1989. — С. 85-202.
15. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко. — М. : Мысль, 1987. — 352 с.
16. Шорохова Е.В. Проблемы «Я» и самосознание / Е.В. Шорохова // Проблемы сознания: материалы симпозиума. — М., 1966. — С. 217-228.

Розділ 4. ВІКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Наукові основи дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей як чинника духовного розвитку особистості

Методологічною основою вивчення індивідуально-психологічних та вікових особливостей як чинника духовного розвитку особистості виступив гуманістичний підхід, який вивчає людину як унікальну істоту, цілісну духовну реальність і самоцінність, здатну до вільного розвитку, самовдосконалення (Е. Фромм, К. Юнг, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.). Згідно з його концепцією, людина є духовним створінням і має свободу, прагне до розвитку, самоздійснення, самореалізації та самоактуалізації. У розуміння духовності входить пізнання, моральність і досягнення майстерності у якійсь справі, самовдосконалення і самоактуалізація [2].

До характеристик духовної реальності особистості, яка самоактуалізується, А. Маслоу відносить: прийняття себе, інших, природи та світу; ефективне сприйняття реальності і ставлення до неї; мотивацію зростання; потребу в усамітненні, самостійність; автономію, розвиток внутрішніх ресурсів, самодостатність; збереження відчуття щастя і новизни; досвід вищих станів; щире бажання допомогти людям; глибокі та вибіркові міжособистісні стосунки; наявність сильних та визначених моральних стандартів; творчість тощо. Духовність дозволяє творити власну реальність — світ сенсів і значень, сповнений переживань і осмислення. При цьому духовність означає насамперед спрямованість смислів та цінностей. Вона визначається як «основний напрям», «сутність чогось», «початок, визначальну поведінку», що фокусує в собі загальнолюдські та індивідуальні цінності, багатство і досконалість внутрішнього світу особистості [6].

Основоположники гуманістичного підходу зазначали, що криза сучасного суспільства пов'язана з кризою звичних цінностей. К. Роджерс підкреслював, що навколишнє середовище може сприяти або перешкоджати рухові особистості в напрямі самоактуалізації. Він вважав, що необхідно створювати умови, які сприятимуть збереженню духовності, духовному зростанню людини і самоактуалізації особистості. Отже, гуманістична парадигма стверджує, що за будь-яких умов основою поведінки, діяльності, розвитку особистості є духовність.

Ідеї класиків гуманістичного підходу були розвинуті українськими психологами М. Й. Боришевським, Г. О. Баллом, М. В. Савчиним, Т. М. Титаренко та іншими. Зокрема, психологічним аспектам духовності присвячені дослідження М. Й. Боришевського, О. І. Зеліченка,

В. П. Москальця, Е. О. Помиткіна та інших. Ціннісні орієнтації як основу духовної сфери особистості досліджували Г. Олпорт, Т. Парсонс, В. О. Ядов та інші.

Духовність ми розуміємо, слідом за М. Й. Боришевським, як багатомірну систему, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у котрих віддзеркалюються її найбільш актуальні морально-релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [3]. Суттєвою ознакою духовності є її універсальний характер, котрий виявляється у будь-яких проявах активності людини: все, що робить людина, як поводить, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності.

4.2. Духовність особистості в контексті онтогенезу та індивідуально-психологічних особливостей

Проблема духовності — це не лише ставлення до світу, природи, інших людей, а ще й процес удосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізація їх на своєму життєвому шляху. Отже, духовність людини — вершина її розвитку. Вона відображає ті якості особистості, які характеризують її не тільки як суб'єкта, який мислить, усвідомлює себе і свої вчинки, але й як такого, який має певні індивідуальні особливості, відзначається специфічним баченням навколишнього буття, свого місця і ролі, способу життя в ньому. Включаючи в себе такі складові як свідомість, світогляд, духовність особистості при цьому поєднує як загальнолюдські характеристики та якості, так і специфічні, які визначаються індивідуальними соціально-психологічними особливостями, соціальним походженням, національною належністю, віросповіданням.

Духовність є одним з найважливіших проявів процесу суб'єктивізації буття, тобто істотним у ній є момент оцінювання, самооцінювання, творчості і слідування цінностям. Духовність у цьому розумінні не протистоїть течії життя, а надає їй нових можливостей реалізації індивідуальності у пошуках гармонійної взаємодії з мінливим навколишнім світом, оскільки будь-яка взаємодія зі світом на духовному рівні пов'язана з проявом творчих здібностей і самоактуалізацією особистості [6].

Отже, найважливішими індивідуально-психологічними особливостями в контексті розвитку духовності є особливості ціннісних орієнтацій та мотиваційної сфери особистості, її самосвідомості, окремі, сформовані на цій основі характерологічні властивості, наприклад, відповідальність, щирість тощо. Всі ці ознаки виявляються у певній позиції, поведінці особистості.

Розгляд проблеми становлення і розвитку духовності особистості неможливий без аналізу онтогенезу, без урахування вікових особли-

востей, провідних потреб кожного віку, психологічних новоутворень, насамперед становлення та розвитку самосвідомості. Важливим є розгляд вікових криз особистості, які пов'язані з новим рівнем самоусвідомлення, переорієнтування життєвих цінностей, віднаходженням суб'єктом життєвих смислів.

В координатах часу прийнято розділяти періоди дитинства, юності, зрілості тощо. Але розвиток свідомості не завжди безпосередньо пов'язаний із часовими орієнтирами і може розглядатися як незалежний процес внутрішнього духовного прогресу. На думку Е. Канта, «багато людей залишаються неповнолітніми впродовж всього життя» [цит. за: 9].

Розвиток свідомості пов'язаний з трансформацією домінантних потреб і цінностей людини від нижчих до вищих. На думку багатьох вчених (Л. Колберг, Ж. Піаже, Г. Сковорода), людська свідомість розвивається від першого рівня — егоцентричного — до найвищого рівня духовних цінностей (Рис. 4.1).

Рис. 4.1. Рівні розвитку свідомості особистості

Якісна різниця між рівнями свідомості полягає у спрямованості прагнень і потреб людини, а також у рівні відповідальності. На першому рівні потреби спрямовані на себе, а на п'ятому — людина отримує радість і задоволення від самовіддачі [6].

Розвиток духовної сфери особистості, як і особистісний розвиток загалом, відбувається нерівномірно і нелінійно. Визріваючи протягом латентних періодів, найбільш істотні, стрибкоподібні зрушення відбуваються під час кризових періодів у житті людини, що можуть бути зумовлені як нормативними кризами розвитку, так і життєвими подіями. Тому значна увага дослідників проблеми духовності приділяється **духовним кризам особистості**, під якими розуміють вихід людини за межі попереднього духовного стану до іншого по відношенню до звичайного повсякденного у своїй особистості [9; 10]. Дослідники (А. Маслоу, С. Гроф, В. Франкл) відзначали зв'язок самореалізації, самоактуалізації з подоланням духовних криз.

У процесі життєдіяльності перед людиною постає завдання розв'язання базових смислотворних проблем (проблеми вічності, часу, життя,

смерті, самовизначення, свободи, відповідальності і вибору, кохання і самотності, сенсу існування), які саме й загострюються у момент кризи. У період кризи людина починає корегувати і віднаходити нові життєві цілі, переосмислює свої стосунки з навколишніми. Саме в ці періоди відбувається радикальна зміна моральних і духовних цінностей людини, які є основою духовності особистості. Зокрема, змінюватися можуть уявлення про добро і справедливість, людську гідність і щастя, про особисту і соціальну свободу, формуються нові моральні і духовні пріоритети.

Р. Асаджолі вважає, що для кожної людини характерний постійний духовний розвиток, реалізація прихованого потенціалу. Духовний розвиток підіймає свідомість на новий рівень, сприяє процесу самоактуалізації. Духовний розвиток, за Р. Асаджолі, представляє собою суттєву трансформацію свідомості, «Я-концепції», яка проходить декілька критичних етапів:

- криза, що передує духовному пробудженню, характеризується тим, що людина довідується про різні, приховані елементи своєї особистості і починає сприймати їх на рівні свідомості;
- криза викликана духовним пробудженням, при якій відбувається самозвільнення від впливу віднайдених елементів;
- реакція, що слідує за духовним пробудженням, яка сприяє відкриттю в людині свого об'єднувального психологічного центру;
- перетворення особистості, що характеризується самореалізацією та інтеграцією різних «Я» навколо нового центру [1].

У процесі розвитку особистість не є пасивною структурою, вона сама детермінує напрям, міру змін та рівень всіх феноменів психічного розвитку, включаючи духовний зміст. Людина своєю діяльністю змінює світ, змінюється сама разом з ним (В. П. Зінченко).

Кризи пов'язані із розвитком ідентичності індивіда на будь-якому етапі життєвого шляху. Кризу ідентичності об'єктивно можна визначити як невідповідність структури ідентичності, яка склалася на даний момент, контексту її існування, що змінився. Суб'єктивно криза може переживатися людиною як стан пошуку нових можливостей і розв'язання проблем (конструктивна криза) або як стан невіри в себе та у своє майбутнє, депресії (деструктивна криза) [12; 14].

Однією з визначальних криз розвитку особистості є криза юнацького віку, яка за своєю сутністю є кризою ідентичності. Фактично весь підлітковий та юнацький вік вибудовується навколо цієї кризи, сутністю якої є здійснення серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Якщо юна особа не спроможна розв'язати ці завдання, у неї формується неадекватна ідентичність,

розвиток якої може відбуватися за такими основними лініями: 1) уникнення психологічної інтимності, тісних міжособистісних стосунків; 2) розмивання почуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання та боязнь змін у житті; 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитися на будь-якій головній діяльності; 4) формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення та вибір негативних взірців наслідування. Деструктивні прояви та наслідки кризи можуть виявлятися зокрема у рольовому змішанні, нездатності обрати кар'єру або продовжити освіту. Це може поєднуватися з переживанням почуття своєї безкорисності, душевного розладу, безцільності, відчуженості. Саме тому підлітки іноді кидаються в бік «негативної» ідентифікації — протилежної тій, яку пропонують їм батьки та ровесники [13].

У розвитку ідентичності виокремлюються чотири етапи, що вимірюються ступенем визначеності молоді людини в різних сферах життєдіяльності [14].

1. Невизначена, розмита ідентичність, яка характеризується тим, що індивід ще не сформував переконань, не обрав свого життєвого шляху.
2. Передчасна ідентичність спостерігається тоді, коли особа зробила певний вибір не самостійно, а спираючись на чужі погляди, наслідуючи чужий приклад або під впливом авторитету.
3. Етап мораторію характеризується тим, що суб'єкт знаходиться у процесі кризи самовизначення, обираючи із можливих варіантів свій варіант розвитку.
4. Етап досягнутої ідентичності свідчить про те, що криза завершилася, і людина перейшла від пошуку себе до практичної самореалізації.

За даними І. С. Кона, у становленні ідентичності більшість підлітків, починаючи з невизначеної або передчасної ідентифікації у 12-річному віці, поступово проходять через стадію мораторію до зрілої ідентичності. Особливо помітні зрушення у цьому напрямку спостерігаються між 18 та 21 роками [8].

Вікова криза — це період, котрий характеризується кардинальними психологічними змінами, сутність яких полягає у зміні зв'язку дитини з навколишньою дійсністю та її ставлення до цієї дійсності, що викликає зміною провідної діяльності. Криза не обов'язково означає суто негативні моменти розвитку. Ми розуміємо це поняття значно ширше, погоджуючись із М. В. Поповою, яка зазначає, що «криза ідентичності» означає не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період під-

вищеної вразливості і зрослих потенцій особистісного розвитку в юності. Вона є переломним моментом у надбанні «новоутворень віку», при цьому не обов'язково супроводжується дезадаптацією та емоційними конфліктами» [11, с. 11].

В контексті духовного розвитку особистості криза ідентичності юнацького віку є визначальним етапом, оскільки вона закладає самі основи особистості, її духовної сфери — ядро самосвідомості, ціннісні орієнтири, що визначають напрямок подальшого розвитку. Криза ідентичності часто вимагає перебудови ціннісно-сміислової сфери особистості, перегляду життєвих цілей та стратегій їх досягнення. Продуктивним результатом такої кризи слід вважати вихід на якісно вищий рівень особистісного розвитку і самоактуалізації, що пов'язано з гармонізацією диспозиційної структури «Я-концепції». Всі ці процеси є необхідними складовими духовного розвитку особистості.

Система ідентичності не зупиняється у своєму розвитку в підлітковому та юнацькому віці, протягом життя вона може зазнавати суттєвих трансформацій. Таким чином, розвиток ідентичності ніби «вбудований» у процес духовного розвитку особистості, виступає важливою його складовою.

Для розуміння вікової динаміки розвитку духовності важливим є аналіз становлення духовних потреб в онтогенезі (Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, Б.В. Ничипоров, Ф.Е. Василюк, В.І. Слободчиков, Е.О. Помиткін та ін.).

Серед духовних потреб, що проявляються у життєдіяльності дітей шкільного віку, можна виокремити: а) пізнавальну потребу, прагнення істини; б) естетичну, потребу в переживанні прекрасного, в розвитку естетичного смаку, у спілкуванні з мистецтвом; в) етичну потребу, прагнення до вироблення моральних якостей та вмінь; г) потребу у спілкуванні, праці, спорті як засіб самовдосконалення і саморозвитку [5].

Найбільше уваги варто приділяти формуванню моральної потреби, оскільки саме моральність є серцевиною, стрижнем духовності особистості. Адже справді духовна особистість — це передусім морально суверенна особистість, чії ціннісні орієнтації спираються на шкалу моральних цінностей, що мають загальнолюдську, гуманістичну перспективу.

Однак моральну потребу не можна чітко відмежувати від інших духовних потреб. Загалом духовні потреби формуються внаслідок комплексу взаємодій у певних умовах. У процесі навчально-виховної діяльності виховується потреба в праці. Любов до Батьківщини неможлива без розуміння і відчуття її краси. Немає прагнення до самовдосконален-

ня, до боротьби з недоліками в собі без переживання почуття відрази по відношенню до вчинків, які протилежні моральним принципам.

Становлення духовних потреб у віковому аспекті відбувається нерівномірно; кожна з сфер життєдіяльності має природні закономірності свого розвитку.

Раннє дитинство та дошкільний вік створюють передумови для всього подальшого розвитку особистості, в тому числі й розвитку її духовності. Взаємодія з батьками, прабатьками, братами й сестрами в родині, активне пізнання навколишнього світу через фізичну взаємодію з предметами, спостереження, через гру сприяють розвитку емоційної сфери, пізнавальних потреб, накопиченню дитиною досвіду соціальної взаємодії. Дитина отримує знання про певні соціальні, моральні норми, взірці поведінки, які спочатку наслідує несвідомо, щоб згодом, у підлітковому віці піддати їх критиці і доповнити власними надбаннями. Як зазначає Е. О. Помиткін, життєві цінності й смисли дитина намагається відшукати всюди — у розповідях дорослих, казках і піснях, у повсякденних стосунках [10].

Так, саме батьки стають для малюка першим ідеалом для наслідування, а сімейні цінності — першим ціннісним орієнтиром. Образи батьків, моделі поведінки, способи взаємодії в сім'ї засвоюються дитиною на несвідомому, емоційно-чуттєвому рівні, адже дитина в ранньому дитячому віці не здатна критично оцінювати батьків. На формування її світогляду впливає як змістовий бік сімейного виховання та взаємодії з батьками, що знаходить вираз здебільшого у вербальній комунікації, казках та піснях, настановленнях з боку батьків, так і процесуальний — а саме емоційне забарвлення спілкування з дитиною й у сім'ї загалом.

Серед потреби дітей шкільного віку виокремлюються: у смисловій сфері — духовний розвиток; у ціннісній сфері — моральний розвиток; в інтелектуальній — розвиток інтуїції, мислення; в емоційно-вольовій — розвиток емоційної культури, вольових якостей; у фізичній сфері — фізичний розвиток [10].

Молодший шкільний вік, в період якого змінюється весь спосіб існування дитини, її провідна діяльність, є важливою віхою в процесі розвитку духовності особистості. Психологічні особливості дітей цього віку проявляються у конкретно-образному мисленні, емоційній вразливості, здатності до співпереживання. Зміна змісту і процесу діяльності, розширення кола спілкування дитини позначається на тому, що в неї формуються вольові риси. У навчальній, ігровій, трудовій діяльності, спілкуванні розвиваються довільність, бережливість, відповідальність, з'являються елементи прояву свідомої трудової діяльності, формується

здатність до аналізу, усвідомлення власних вчинків. Значно розширюється коло спілкування, розвивається почуття товарищескості, дружби. Крім того, саме у цьому віці закладається доброта, чуйність, ввічливість, доброзичливість, бажання чимось поділитися.

У молодшому шкільному віці розширюються моральні знання дітей і стають більш диференційованими їхні моральні оцінки: якщо раніше діти оперували в основному найпростішими оцінками, в основі яких лежать поняття «добра» і «зла», то протягом цього періоду оцінки ускладнюються. З'являється категорія справедливості; крім того, дітям у цьому віці вже знайомі такі категорії як совість, честь, порядність, і вони здебільшого намагаються бути втіленням цих найкращих рис.

Підлітковий вік у плані розвитку духовності характеризується насамперед розвитком духовних потреб особистості, її ціннісної сфери. Причому основною ознакою розвитку підлітка є системність розвитку, концептуалізація уявлень про світ і себе самого, виникнення самосвідомості як послідовної, узгодженої системи уявлень і ставлень до самого себе. Актуалізується сфера стосунків з однолітками, відповідно, ціннісними пріоритетами підлітка стають дружба, спілкування, взаємодія, а дещо пізніше — на межі старшого підліткового та раннього юнацького віку — кохання, вірність.

Юнацький вік передбачає вже досить сформовану систему ідентичності особистості, зокрема професійної. Так, професійний вибір та перші кроки на шляху становлення професіонала становлять важливу основу для подальшого розвитку духовності особистості. Період навчання у ВНЗ і згодом перші самостійні кроки у професійному житті сприяють розвитку відповідальності, більшої особистісної зрілості. Часто в цей період відбувається певна переоцінка ціннісних орієнтирів, «переформатування» життєвого плану особистості, пов'язане з усвідомленням початкового професійного досвіду. Це виражається, зокрема, в тому, що досить значна частина молодих фахівців усвідомлюють, що отримали освіту не за покликанням, не у відповідності до своїх здібностей і нахилів, і спрямовують свої зусилля у напрямку перекваліфікації. Значна поширеність цього явища стає зрозумілою, якщо звернутися до наших досліджень рівня професійної ідентичності старшокласників, результати яких будуть представлені нижче. Зазначимо лише, що значна частина майбутніх випускників (55%) знаходиться у стані дифузії ідентичності, коли питання професійного вибору взагалі не актуалізоване, або в стані передчасної ідентичності — тобто ВНЗ і майбутня спеціальність обрані під впливом батьків або інших референтних осіб.

Не зупиняючись зараз на інших етапах онтогенезу, зазначимо лише, що духовний розвиток пов'язаний насамперед із самореалізацією особистості, ціннісним визначенням і перевизначенням, усвідомленням необхідності подальшого соціального та особистісного зростання. На більш пізніх етапах онтогенезу людина замислюється над сенсом свого життя, здатна вийти на новий рівень духовного розвитку, активно займаючись суспільно-корисною діяльністю, поєднуючи досягнення у професійній сфері з доброчинністю. Прагнення до духовного реалізується у пошуку власних потенційних можливостей розвитку себе, своєї особистості, самоактуалізації через рефлексію, що піднімає людину на наступний щабель духовного буття – щабель індивідуальності.

4.3. Результати емпіричного дослідження вікових та індивідуально-психологічних особливостей духовності старшокласників

Проводячи дослідження в межах з'ясування індивідуально-психологічних та вікових особливостей старшокласників у контексті розвитку їх духовності, ми здійснили опитування 80 учнів 10-11 класів. У дослідженні вивчалися: особливості ідентичності старшокласників (методика Дж. Марсія), особливості смисло-життєвих орієнтацій (СЖО) (методика Д. О. Леонтьєва), самоактуалізаційні тенденції (тест Е. Шостром), духовний потенціал особистості (методика Е. О. Помиткіна).

Результати анкетування показали, що статус ідентичності старшокласників істотно відрізняється в різних сферах діяльності (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Представленість статусів ідентичності старшокласників у різних сферах самовизначення (n=80, %)

	Сфери ідентичності						
	професія	релігія	політика	любов	дружба	сім'я	стать
досягнута	30	10	2,5	15	40	15	2,5
мораторій	15	10	5	52,5	45	10	10
передчасна	37,5	35	2,5	2,5	-	45	60
дифузна	17,5	45	90	30	15	30	27,5

З таблиці видно, що у сфері професійного вибору наявні різні статуси ідентичності: 30% мають досягнуту ідентичність, 15% знаходяться в стані пошуку або їх вибір не остаточний, 37,5% здійснили вибір під впливом батьків, значущих дорослих, 17,5% респондентів мають дифузний статус професійної ідентичності. У сфері релігійних переконань опитаних переважає дифузний статус (ці проблеми не актуальні) або

передчасна ідентичність (некритично запозичені погляди, цінності). Окремі респонденти зазначили, що визначилися, але час від часу відчують сумніви, що штовхають їх на нові пошуки (мораторій). Про досягнуту ідентичність у сфері філософських, релігійних переконань можна говорити лише щодо 10% респондентів. Щодо *сфери політики* 90% респондентів зазначили, що не мають певних визначених поглядів, цікавляться політикою час від часу або ж взагалі ці проблеми їх не турбують. Натомість респонденти почуваються більш компетентними у таких сферах як *любов і дружба*: переважна їх більшість знаходяться у пошуку щодо власної визначеності у цих сферах або вже досягли цієї визначеності. У сфері *сімейної ідентичності* переважна більшість опитаних (45%) некритично запозичують моделі батьківської сім'ї, перебувають у «злитті» з нею, а майже третина опитаних відзначаються дифузною ідентичністю, що також свідчить про певний інфантилізм, проблеми сепарації від батьківської сім'ї. Щодо *статевої ідентичності* можна зазначити, що переважна більшість опитаних або взагалі не переймаються даними проблемами, або приймають свою статево належність із відповідними статево-рольовими обов'язками як даність, не намагаючись проаналізувати та асимілювати певні стереотипи.

Таким чином, бачимо, що найбільш актуальними для юнаків та дівчат є сфери любові, дружби та професійного вибору. Відповідно у цих сферах респонденти мають загалом більш високі рівні ідентичності порівняно з іншими. Щодо зв'язку ідентичності з духовним розвитком особистості, зафіксовано тенденцію: у групах респондентів із середнім та особливо високим рівнями розвитку духовного потенціалу переважають вищі рівні ідентичності.

Вивчення *смысло-життєвих орієнтацій* зумовлено насамперед нашим концептуальним баченням феномену духовності. Так, високий рівень духовності пов'язується нами із усвідомленням особистістю своїх планів і перспектив, наявністю досить зрілих, апробованих на власному досвіді ціннісних орієнтацій, що є основою для здійснення життєвого вибору.

Як показало дослідження, більшість показників (цілі, процес життя, результативність життя, локус контролю — Я, локус контролю — життя, загальний показник СЖО) знаходиться на межі середнього і високого рівнів. Це означає, що старшокласники досить цілеспрямовані, орієнтовані більшою мірою на процес (включеність у сьогодення). Виявлено, що більшість показників за методикою СЖО корелюють із рівнем духовного потенціалу особистості.

Самоактуалізаційний тест дозволяє дослідити самоактуалізацію як багатомірну величину, зокрема такі її виміри як ціннісні орієнтації, самосприйняття, спонтанність та інші, багато з яких тісно пов'язані з розвитком духовності особистості.

Результати дослідження засвідчили, що за більшістю шкал опитані, які відзначаються середнім і високим рівнем духовного потенціалу, мають вищі показники, зокрема, за шкалою підтримки, яка вимірює ступінь незалежності цінностей та поведінки суб'єкта від зовнішніх впливів, шкалами контактності та прийняття агресії, позитивних потреб і ціннісних орієнтацій. Це означає, що старшокласники з вищими рівнями духовного потенціалу є більш незалежними у своїх вчинках, прагнуть керуватися в житті власними цілями, переконаннями і принципами. Вони характеризуються порівняно більшою здатністю до швидкого встановлення глибоких, тісних емоційно-насичених контактів з людьми, до суб'єкт-суб'єктного спілкування, а також здатністю приймати своє роздратування, гнів, агресивність як закономірний вияв людської природи. Опитані з високим рівнем духовного потенціалу відзначаються більш виразною і розвиненою системою цінностей, серед яких переважають гуманістичні цінності (розбіжності значущі на рівні $p \leq 0,05$).

Таким чином, емпіричне дослідження виявило, що духовний потенціал особистості загалом корелює з розвитком ідентичності, ціннісних орієнтацій, вираженістю самоактуалізаційних тенденцій особистості.

4.4. Методичні рекомендації щодо врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей в процесі виховання

Отже, в контексті розвитку духовності врахування індивідуально-психологічних та вікових особливостей важливе на всіх етапах становлення та розвитку особистості дитини.

Серед основних соціально-психологічних чинників становлення духовності дітей та підлітків виокремлюються насамперед природні схильності дитини; особливості сімейного виховання; спрямованість казок та ігор; вплив перших учителів; вплив авторитетних друзів, лідерів; стан духовності у суспільстві [12]. Як бачимо, даний перелік охоплює як макросоціальні чинники, так і індивідуально-психологічні фактори та вплив найближчого оточення.

В плані врахування індивідуально-психологічних особливостей дитини батькам, а згодом вихователям і вчителям необхідно брати до уваги особливості темпераменту дітей, рівень їхньої активності, мотивацію.

Сімейне виховання є тим чинником, який закладає підґрунтя розвитку різних сфер особистості. Зокрема, в ранньому дитинстві важливе створення таких умов, які сприятимуть формуванню доброзичливих, довірливих сімейно-родинних стосунків, що виступають підґрунтям для особистісного розвитку дитини. Важливим є як зміст сімейного спілкування, який несе в собі безпосередній посыл про сімейні цінності, норми, традиції (Що для нашої сім'ї найважливіше, найцінніше? Які наші пріоритети?), так і сам процес взаємодії.

Зокрема важливо, як часто і в який спосіб батьки спілкуються зі своїми дітьми, хто з них більше спілкується з дитиною. На жаль, дослідження останніх років свідчать, що батьки досить мало приділяють уваги спілкуванню з дітьми. Крім того, однією з проблем залишається проблема «фемінізації» процесу виховання, що виражається у тому, що вихованням дитини переважно займаються жінки. Таке обмежене спілкування дитини з батьком, недостатню участь батька у вихованому процесі можна вважати досить несприятливим чинником для майбутнього повноцінного розвитку особистості дитини, зокрема розвитку її духовності. Внаслідок такого підходу виховання дитини стає однобічним, дитині бракує чоловічих моделей поведінки, зразків для ідентифікації. На нашу думку, найбільш оптимальним є збалансоване спілкування з дитиною і батька, і матері.

Щодо стилю виховання, який є найбільш сприятливим для розвитку духовної сфери особистості, то це — демократичний стиль, який передбачає ставлення до дитини як до рівноправної особистості, повагу до її «Я», опору на життєвий досвід дитини. Такий стиль спілкування через переважання заохочень, позитивних оцінок сприяє формуванню позитивної самооцінки, мотивує дитину на розвиток її здібностей, нові досягнення.

При організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах необхідно враховувати як вікові тенденції розвитку особистісної та духовної сфери школярів, так і їх індивідуально-психологічні особливості.

В плані врахування вікових тенденцій необхідним є виокремлення пріоритетних напрямів виховної роботи для дітей різного віку. Так, у дошкільних закладах це заняття із збагачення емоційно-чуттєвої сфери дітей (малювання, ліплення, танці, співи, що розвивають емоційну сферу, уяву та фантазію дитини, естетичні почуття, а також пізнавальні бесіди, які розширюють знання дошкільнят про навколишній світ; ознайомлення дітей зі світом казки, котра в символічному вимірі увібрала в себе весь досвід попередніх поколінь, національні традиції тощо).

Для молодших школярів дієвими з точки зору розвитку духовності виступають програми з естетичного, трудового виховання, залучення дітей до пізнавальної активності — відвідування різноманітних гуртків, секцій, проведення конкурсів. Досить дієвим засобом є проведення спецкурсів для молодших школярів, зокрема побудованих на обговоренні актуальних для дитини тем: школа, спілкування, друзі тощо. Заняття мають проводитися в активній, ігровій формі, із зміною видів діяльності дітей — читання та обговорення казок, оповідань, малювання, застосування ігор.

Для підлітків питання розвитку їх духовної сфери стоїть найбільш актуально, оскільки реалізація цього завдання має значний розвивальний та профілактичний ефект. Розвиток духовних потреб підлітків запобігає розповсюдженню негативних явищ в підлітковому середовищі. Адже відомо, що саме підлітки в силу низки потреб — потреби у самоствердженні, підвищенні свого статусу, в індивідуалізації, з одного боку, та у прийнятті групою референтних ровесників, з іншого, — часто вдаються до ризикованих експериментів, починаючи курити, вживати алкоголь та наркотики, стаючи на шлях асоціальної поведінки. Саме розвиток їх духовної сфери є тією силою, яка здатна протистояти спокусам сучасного дорослого світу і сприяти подальшому розкриттю здібностей дітей та становленню гармонійної особистості, яка характеризується високим рівнем громадянської свідомості, суспільної відповідальності, гуманістичними цінностями.

Ефективними формати роботи з підлітками і старшокласниками можуть бути різноманітні тренінги, спрямовані на самопізнання, покращення навичок спілкування, програми розвитку лідерства та команди тощо; різноманітні ділові ігри, дискусії. Залучення старших підлітків та юнаків до скаутського руху, участі в молодіжних проектах, волонтерському русі сприятиме становленню активної громадянської позиції, відповідальності. Діяльність дитячих та молодіжних організацій, побудована на принципах гуманізму, взаємодопомоги, командності, сприятиме розвитку ціннісної сфери дітей, запобігаючи залученню підлітків до асоціальних угруповань.

Отже, джерелами розвитку духовності особистості дитини виступають виховання, просвітницькі, культурно-освітні заходи, художня література, засоби масової інформації, через які духовні надбання стають здобутками індивіда. Однак духовності не можна навчити, адже вона являє собою складний комплекс якостей людини, що формується власними зусиллями, і включає в себе не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання [4].

Підбиваючи **підсумки**, відзначимо, що передумови духовного розвитку особистості закладаються в ранньому дитинстві — через ставлення батьків, сімейне виховання. Згодом набувають все більшої ваги такі чинники розвитку духовності дитини як зміст виховання, особистість вихователя, соціальні контакти, засоби масової інформації, твори художньої літератури. Врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини при взаємодії з нею, при плануванні певних розвивальних заходів значно підсилює ефективність виховного впливу.

Важливими віхами у розвитку духовності особистості є вікові та життєві кризи. Зокрема криза ідентичності юнацького віку є важливим чинником духовного становлення особистості в підлітковому і юнацькому віці. Очевидно, її слід вважати нормативною, хоча протікання її може значно відрізнитися залежно від багатьох чинників — індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта, його життєвої історії, специфіки тих психологічних утворень, що вже склалися протягом онтогенезу, впливу соціального оточення. Продуктом цієї кризи є система ідентичності особистості, яка, з одного боку, визначає певну постійність, цілісність, аутентичність особистості, а з іншого, є динамічною системою, яка зазнає певних змін протягом життя.

Основу духовного потенціалу особистості складають ціннісні орієнтації та пріоритети. При цьому система ціннісних орієнтацій не є стабільною і незмінною; вона характеризується певною динамічністю, що виявляється у розвитку та зміні ставлення індивіда до свого оточення, продуктів життєдіяльності, мотивів і особливостей поведінки.

Отже, духовна сфера особистості, складовими якої виступають ціннісні орієнтації, самосвідомість, ідентичність особистості, зазнає певних трансформацій, зумовлених як макросоціальними, так і індивідуально-особистісними, віковими змінами. При цьому слід зважати на той факт, що духовний розвиток виступає однією з форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних, фізичних сил індивіда і залежить від характеру його уявлень про духовно-культурні цінності, їх значення для життя особистості й суспільства у цілому.

Література:

1. Ассаджолі Р. Самореалізація и психологическое потрясения / Р. Ассаджолі // Духовный кризис. — М. : МГУ, 1995. — С. 40-61.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М., 1986. — С. 11-384.
3. Боришевський М. Й. Духовність — міра зрілості особисті / М. Й. Боришевський // Педагогічна газета. — 2006. — № 1.

4. Горак Г.І. Філософія : курс лекцій / Г.І. Горак. — К. : Вілбор, 1997. — 272 с.
5. Духовні потреби дітей України: [монографія] / Під заг. ред. Ж. В. Петровича. — К. : Видавничий дім «Калита», 2005. — 108 с.
6. Духовное становление личности в современных условиях: материалы международной научной конференции (18-20 сентября 2002). — Астрахань, 2002.
7. Зеличенко А.И. Психология духовности / А.И. Зеличенко. — М. : Изд. трансперсонального ин-та, 1996. — 400 с.
8. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1989. — 255 с.
9. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти / Е. О. Помиткін. — Київ, 1996. — 164 с.
10. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини : Програми роботи з дітьми від 5 до 18 років / Е. Помиткін. — К. : Шкільний світ, 2008. — 127 с.
11. Попова М. В. Становление персональной идентичности в юношеском возрасте : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. В. Попова. — Нижний Новгород, 2005. — 220 с.
12. Солдатова Е. Л. Эго-идентичность в нормативных кризисах развития / Е. Л. Солдатова // Вопросы психологии. — 2006. — № 5. — С.73-84.
13. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07 / О. В. Шевченко. — К., 2005. — 213 с.
14. Marsia J. E. Identity in Adolescence // Adelson J. (ed.) Jandbook of Adolescent Psychology. — N. Y. : John Willey, 1980. — P. 213-231.

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБИСТОСТІ У ПОШУКУ СЕНСУ ЖИТТЯ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

5.1. Сучасний стан розробки проблеми психологічної допомоги особистості у пошуку сенсу життя в кризових ситуаціях

Сучасна молодь має можливість отримати різні форми психологічної допомоги: окрім соціальних служб, телефону довіри, багато джерел мас-медіа на кшталт різних тренінгів, порад ворожок, езотериків, нумерологів, астрологів, парапсихологів, екстрасенсів, різних за формою подачі інформації, методами та цілями. Актуальним на сьогоднішній день постає питання розробки нових та модифікація і підбір вже наявних методів психолого-педагогічної підтримки, яка допомагала б особистості в ситуаціях незадоволення власним життям, відсутності почуття благополуччя, вибору власного життєвого шляху у кризових ситуаціях, кризових станах. Психологічна підтримка потрібна в кризових ситуаціях травм та криз розвитку; допомога клієнтам, які пережили втрати та їх наслідки, насильство (сексуальне, сімейне, психологічне, тероризм), схильність до суїциду. Психологічна підтримка базується на різних теоретико-методологічних підходах:

- теорії об'єктних відносин (Д. Віннікотт, М. Кляйн, О. Кернберг, Р. Ферберн, Р. Спіте, В. Тайсон, М. Малер, Д. Боулбі, М. Балінт та ін.);
- еґо-психологія (А. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Хартманн та інш.); теорії розвитку, інстинктів у психоаналізі (З. Фрейд, В. Штекель, К. Абрахам та ін.);
- гуманістичний психоаналіз (Г. Салліван, Е. Фромм, К. Хорні та ін.);
- методи психокорекції родинних взаємин, які впливають на процес сепарації особистості;
- методи психоаналітичної психотерапії (Ш. Ференци, Т. Френч, Ф. Александер, Д. Малан, П. Сифнеос, Д. Манн, Х. Даванлоо та ін.);
- сімейна психодинамічна, трансгенераційна психотерапія (И. Бошормені-Надь, Т. Лідс, Л. Уїнн, Р. Скіннер та ін.);
- екзистенційно-гуманістична психологія та психотерапія (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл, Р. Мей та ін.);
- наративний підхід (М. Уайт, Ч. Уайт та ін.);

- арт-терапія (робота з малюнком, маріонетками, ляльками, пластиліном, казкотерапія).

Проблема психологічної допомоги, підтримки, супроводу особистості в кризових ситуаціях в останніх наукових пошуках сфокусована на дослідженні та осмисленні сфери несвідомого, певних уявлень особистості, що вибудовують її власну суб'єктивну картину світу. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, «ми сприймаємо світ крізь призму суспільної свідомості», тому певний контекст картини світу формується соціальним оточенням, різними життєвими ситуаціями, кризами тощо. Людина, шукаючи сенс життя, спирається на усталені засади власного життя, світоглядні орієнтири, поведінкові настанови, які допомагають їй у певних кризових ситуаціях. В цих пошуках виходу з кризової ситуації актуальною постає необхідність певної психолого-педагогічної підтримки для особистості.

У роботах О.М. Леонт'єва, Г.О. Гачева, Н.В. Гришиної, В.С. Жидкова, К.Б. Соколова, А.А. Аникеевої був визначений вплив соціуму на цей процес становлення картини світу особистості. Основою цього напрямку психологічної підтримки є положення і принципи методології гуманітарних наук, розроблених у працях В.А. Роменця, К. Ясперса, М. Бахтіна, К. Роджерса, О. Лосева, теорії існування людини в світі та її уявлень про цей світ (М. Хайдегер, К. Ясперс, Е. Фром, В. Франкл, Є. Гусерль, Т. Титаренко, В. Зінченко, Д. Смірнов, В. Давидов, Ш. Альфред, Т. Лукман та ін.), вивчення проблем співвідношення біологічних і соціальних явищ: синхронія включеності людини у два світи — світ суспільства й світ органічної природи, що породжує проблеми актуального існування людини (О.Н. Леонт'єв, С.Д. Максименко, Ю.Б. Гіппенрейтер, О.В. Овчиннікова та ін.).

Напрямок коригування сімейних стосунків застосовується у випадках негативних змін у функціонуванні родини, коли порушуються межі сім'ї (вони розмиті, зовсім не існують або закриті для спілкування з іншими). На змінах у пошуках сенсу життя можуть позначатися зміни у стосунках членів родини. Різні психотерапевтичні напрями мають за мету зміну ставлення особистості до своїх можливостей у подоланні кризових ситуацій, знаходження нових стратегій. За умов усвідомлення своїх потреб, якостей, можливостей, віри у свої сили можлива самореалізація особистості, її духовно-особистісна інтеграція. Екзистенційна психологія пропонує психологічну підтримку особистості у пошуках життєвих смислів. Втрата смисложиттєвих орієнтирів особистості несе за собою низку негативних наслідків, які ведуть до саморуйнації. У випадках термінальної ситуації, коли особистість опиняється вже поза

межами екзистенційного вибору між життям і смертю, підтримка спрямовується на допомогу у прийнятті реальності (Ірвін Ялом).

Різні напрями психологічної допомоги особистості в її пошуках сенсу життя, життєвих смислів мають свої особливі засоби, спеціальні техніки. Усі вони спрямовані на активізацію суб'єктних стратегій, на розв'язання життєвих проблем особистості. Погоджуючись з висновками досліджень Т.М. Титаренко в галузі психології життєвої кризи «Психологія життєвої кризи» (1998), можна окреслити основний принцип підбору типу психологічної допомоги для кожної особистості. Психологічна допомога — це передусім повернення людини до повноцінного життя, до подальшої світобудови з її специфічними просторово-часовими координатами, що забезпечує ціннісну ієрархізацію навколишньої дійсності відповідно до ставлення до інших людей, самого себе. Це допомагає їй будувати адекватне ставлення до власних життєвих стратегій, цілей та засобів їх досягнення.

В ситуаціях невиліковної хвороби особистість змінює своє ставлення до смерті. Термінальні кризові стани потребують особливої психологічної підтримки, яка змінює ставлення до смерті як невід'ємної частини життя, його завершення. Не існує навколишньої дійсності самої по собі — вона існує тільки у контексті власної картини світу особистості. Для когось — це світ радісних несподіванок, а для інших — ворожих пасток. Психологічна допомога спрямована на урівноваження особистістю усіх точок зору бачення світу, на прийняття та повагу до неповторності людського буття кожної людини.

У пошуках сенсу життя особистість починає випробовувати свою волю, життєву стійкість, здатність ставити цілі і досягати їх. В цих пошуках надається можливість все змінити в своєму житті і продовжувати досягнення своєї мети. Прийняття реальності такою, як вона є, з усіма її труднощами, непорозуміннями з оточенням, хворобами, звільнює від зайвих фантазувань про те, як може змінитися складна ситуація без власного втручання, безкінечного відкладання вирішення своїх проблем і перекладання відповідальності на інших.

5.2. Фактори ризику у кризових ситуаціях

У дослідженні можливостей психологічної підтримки хімічно залежних (2007-2008 рр., м. Київ, Реабілітаційний центр Троїцький, 120 осіб), визначались зміни уявлень про власні можливості брати відповідальність за своє життя та надавати допомогу іншим. За методикою каузометрії (О. Кроніка) визначались зміни пріоритетів у власному житті (в минулому, сучасному і майбутньому часі). Проводячи

проективну методику Розенцвейга, ми визначали зміни у прийнятті відповідальності у ситуаціях, що викликають стан фрустрації. За допомогою порівняння даних методик на початку реабілітаційного періоду та в кінці (термін – 3 місяці) визначились найбільш важливі моменти психологічної підтримки.

За допомогою методу каузометрії визначились найбільш важливі моменти життя і усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків цих подій. Для особистості це аналізування власного життя в різні періоди особливо важливе в період реабілітації, оскільки це посилює самокритичність, визначаються певні причини найважливіших подій. Каузометрія як діагностична методика має також і терапевтичну дію у процесі реабілітації. Під час аналізування 15-ти найважливіших життєвих подій в особистості змінюється ставлення до їх причин та наслідків у своєму житті. Аналізування причин та наслідків виникнення різних життєвих ситуацій стає першим кроком до уявлень про власну відповідальність за те, що відбувається. Виявляючи певний зв'язок між подіями, які вже виникли, особистість починає передбачувати, які наслідки можна очікувати у контексті цих подій. Особливо виразно це проявляється в конструюванні різних конфліктних ситуацій і навчанні тому, як їх вирішувати, витримуючи емоційну напругу. Для осіб з наркотичною залежністю найскладнішим є витримати стан афекту в складних проблемних життєвих ситуаціях. Це – конфліктні ситуації, ситуації втрати близьких людей, втрати роботи, підтримки родичів, друзів тощо. Особистість навчається мислити критично, оцінюючи свої можливості, відшукуючи певні важелі впливу на свій емоційний стан з боку навколишніх. Найпоширенішим є нерозуміння причин конфлікту і можливостей виходу з нього. Нервуючи в певних проблемних ситуаціях, особистість займає позицію звинувачення, агресії. Відчуваючи розгубленість в проблемній ситуації, особистість звинувачує будь-кого, очікує допомоги від іншого, не бачить власних можливостей вирішення ситуації. Конструювання проблемної ситуації дозволяє аналізувати можливі реакції на стрес від цієї ситуації.

Для особистості важливо відчувати впевненість у можливість змінювати своє бачення ситуації, бачення власних можливостей щодо здійснення функцій керування у проблемній ситуації. В конструюванні різних ситуацій застосовується не тільки власний життєвий досвід, а й досвід усіх членів групи реабілітації. Підтримка групи допомагає знаходити вихід у вирішенні ситуації, розігрування ролей в різних ситуаціях, зміна ролей кожним учасником дає можливість відчувати стан іншого.

Психологічна підтримка в кризовій ситуації для особистості – це допомога в усвідомленні того, що відбувається, отримання нового до-

свіду реагування на це, контролювання емоційного стану, вміння приймати рішення у проблемних ситуаціях. Порівнюючи дослідження особливостей психологічної підтримки наркозалежних студентів та психологічного супроводу студентів з вадами здоров'я (м. Київ, університет ВМУРоЛ «Україна», 200 осіб), ми визначали фактори ризику входження особистості в кризові стани, можливості психологічної підтримки.

Таблиця 5.1

Середнє значення показників типів реагування у ситуаціях фрустрації (наркозалежні)

Наркозалежність	OD, у %	ED, у %	NP, у %	E, у %	I, у %	M, у %	GCR
Середнє	21,215	21,769	21,215	37,146	10,246	26,172	23,323
Стд. віхилення	1,1845	4,2535	1,1845	11,0813	6,4726	11,7941	8,832

Примітка: Типи реакцій: OD – з фіксацією на перешкоду; ED – з фіксацією на самозахисті; NP – з фіксацією на задоволення потреби. Напрямки реакцій: E – екстрапунітивні реакції; I – інтропунітивні реакції; M – імпунітивні реакції. GCR – коефіцієнт соціальної адаптації (за методикою Розенцвейга).

Дослідження особливостей типів реагування наркозалежних у ситуаціях фрустрації (за методикою Розенцвейга) показало схожість показників з тими, що отримані у групі інвалідів і відмінності показників із групою здорових. Помітним є превалювання типу реагування E – перенесення відповідальності за розв'язання проблемної ситуації на іншого. В групі інвалідів також превалює цей тип реагування, очікування допомоги ззовні, звинувачення іншого у своїх бідах. Людині важко прийняти відповідальність за свої вчинки, стосунки з іншими в кризовому стані. Саме в ці періоди їй потрібна екстремальна психологічна допомога, після якої продовжується психологічний супровід. Підтримка після кризової ситуації допомагає людині у саморозкритті, самореалізації.

Студентська молодь потребує такого супроводу в перші роки навчання для полегшення адаптаційного періоду. Протягом усіх років навчання також виникає багато проблем: в періоди екзаменаційних сесій, написання дипломної роботи, визначення місця працевлаштування. Особливо складними для інвалідів є проблеми прийняття нових форм комунікації з іншими. В їх родинях, як правило, превалює гіперопіка в стосунках. Батьки контролюють їх, нав'язують своє бачення виходу з різних проблемних ситуацій. Це блокує процес отримання різноманітних даних у вигляді патернів значущої сенсорної та соціальної інформації. Як наслідок – гальмування особистісної автономії. У особистості формується залежність від батьківської опіки. Опіка формує певну

нормативність стосунків з іншими, регламентацію основних соціальних і психофізичних потреб, обмеженість вільного самовиявлення бажань і емоцій, що породжує відхилення у формуванні самооцінки. Це служить причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення, шкодить психічному здоров'ю тощо. Для студентів з вадами здоров'я внутрішній дисонанс виникає у протидії закладених родиною ставлень до себе і тим, що відбувається в новій ситуації навчання у вузі. Для залежних — протидія уявлень наркомана і того, хто в стані ремісії. Це породжує кризу ідентичності особистості, зміну ставлень до своїх вад, зміну соціально-статусних ролей.

Особистість намагається в період навчання у вузі зламати свої стереотипи поведінки і оволодіти новими, налагодити стосунки з іншими з рівних позицій. «Бути таким як усі» — подібна позиція несе в собі багато відповідальності за труднощі, які виникають. Людина навчається отримувати негатив на рівних з іншими, здобуває вміння відстоювати свою позицію. Особливо важко це вдається особистості з несформованими смисложиттєвими орієнтирами — у випадку аксіологічної дихотомії, страждання від втрати сенсу життя, спустошеності, самотності, відчуття знехтуваності. Це породжує екзистенційний вакуум, маргінальність, що обмежує особистісний потенціал.

Психологічний супровід спрямовується на профілактику перелічених вище негативів становлення особистості, включає тренінги саморозвитку, рефлексії, проектного мислення, управлінської позиції, вміння спілкуватися, розв'язувати конфлікти, приймати рішення, вести діалог. Перебування в певних кризових станах може провокувати психосоматичні розлади. Цей фактор ризику нейтралізується за рахунок релаксації, перетворення емоцій, емоційно-вольової та діяльнісно-творчої саморегуляції, актуалізації почуттів, емоцій, організації діяльності.

Навчальний процес є певним діалогом не тільки з іншими, але й у першу чергу з собою. Такий діалог допомагає особистості порівнювати свої стратегії розв'язання проблем із стратегіями інших. В такому порівнянні виокремлюються помилки — свої та інших, знаходяться альтернативні рішення. Визначення особливостей реагування особистості в проблемних ситуаціях, що викликають фрустрацію, дає можливість усвідомлення можливості зміни на інші. Дослідження типів реагування серед інвалідів показало розбіжності з групою здорових.

Таблиця 5.2

**Середнє значення показників типів реагування у ситуаціях фрустрації
(інваліди)**

Інвалідність	OD у%	ED у%	NP у%	E у%	I у%	M у%	GCR
Середнє	32,287	33,210	31,962	50,233	22,169	25,469	26,172
Стд. відхилення	12,9419	10,9889	12,9162	17,9554	11,2560	12,4926	11,7941

Примітка: Типи реакцій: OD – з фіксацією на перешкоду; ED – з фіксацією на самозахисті; NP – з фіксацією на задоволення потреби.
Напрямки реакції: E – екстрапунітивні реакції; I – інтропунітивні реакції; M – імпунітивні реакції.
GCR – коефіцієнт соціальної адаптації (за методикою Розенцвейга).

Таблиця 5.3

**Середнє значення показників типів реагування у ситуаціях фрустрації
(здорові)**

	OD у%	ED у%	NP у%	E у%	I у%	M у%	GCR
Середнє	34,733	33,291	32,542	45,523	27,435	25,212	31,131
Стд. відхилення	12,2108	10,9165	13,0488	17,7653	16,9998	10,8462	9,8632

Примітка: Типи реакцій: OD – з фіксацією на перешкоду; ED – з фіксацією на самозахисті; NP – з фіксацією на задоволення потреби.
Напрямки реакції: E – екстрапунітивні реакції; I – інтропунітивні реакції; M – імпунітивні реакції.
GCR – коефіцієнт соціальної адаптації (за методикою Розенцвейга).

На основі аналізу даних таблиць визначились закономірності реагування особистості в кризових ситуаціях. У інвалідів нижчі показники коефіцієнту соціальної адаптації ніж у здорових, їм легше перекладати відповідальність за розв'язання проблемної ситуації на інших. Звинувачуючи інших у конфлікті, або нівелюючи саму проблему, особистість очікує розв'язання проблеми ззовні, за рахунок чогось чи когось – «необхідно почекати, проблема вирішиться сама по собі».

Особливості життєвих стратегій особистості з вадами здоров'я залежать від психотравмувального впливу наслідків захворювання людини. Цей негативний вплив змінює ціннісну ієрархію особистості, породжує порушення процесів диференціації та інтеграції «Я-образів» в структурі самосвідомості. Психологічна допомога у формуванні здатності осмислювати свій життєвий шлях, знаходити взаємозв'язок між подіями свого життя, узагальнювати свій життєвий досвід і планувати майбутнє поліпшує умови соціальної адаптації особистості, її інтеграції у суспільство.

Світоглядний вибір зумовлюється переживанням власної вартості в цій картині світу, що допомагає у прийнятті своїх вад, обмежень і можливостей. Встановлення зв'язку з життєвою енергією, в якій закладе-

но наше глибинне здоров'я і благополуччя, веде до відкриття глибинної чуттєвості, що породжує відповідні перцепції, емоції, почуття. Це дає можливість підбору методів психологічної допомоги у кожному конкретному випадку.

5.3. Методи психологічної підтримки

Мета психологічної допомоги — це розробка конструктивних засобів вирішення складних ситуацій, що дозволить з успіхом впоратись із проблемами, які можуть виникати у майбутньому, в професійній діяльності, в побудові сім'ї, міжособистісних стосунків, та вміти запобігати їм. У процесі психотерапевтичної допомоги в глибинній структурі особистості переструктуруються ставлення до перепон, які проявляються в міжособистісних взаєминах. При цьому відбуваються наступні часткові зміни:

- знижується рівень тривоги особистості;
- зростає задоволення змінами соціального статусу, відносинами, взаємодії;
- визначаються та усвідомлюються глибинні причини негативних реакцій, пов'язаних зі становленням професійного досвіду;
- відбувається розуміння деструктивного впливу внутрішньоособистісного конфлікту на розвиток професійного досвіду;
- досягається усвідомлення і розуміння ролі ситуативно-діяльних чинників;
- знижується рівень емоційної напруги при актуалізації конфліктних ситуацій;
- проявляються почуття впевненості та інші позитивні почуття;
- виникає прагнення до самоаналізу причин своєї конфліктної поведінки;
- зростає толерантність у конфліктних ситуаціях та компромісна взаємодія з використанням знань, отриманих у процесі психокорекції.

Застосування в учбовому процесі кооперативно-конкурентних форм творчої активності краще проводити в умовах змагання, в умовах розподілу на команди, які досягають найкращих рішень одних і тих завдань. Звичайно більш складні організаційні форми діалогічно-виховної взаємодії (рольові ігри, рольові дискусії, ділові ігри, учбово-творче проектування тощо) завжди містять у собі і механізми кооперації, і механізми конкуренції. В основі арт-методів психологічного супроводу є положення про можливість символічної репрезентації несвідомого на рівні

свідомого: К. Абрахама, Х. Льюїнера, З. Фрейда, К. Юнга, О. Захарова, Я. Обухова та ін. Методи спрямовуються на глибинні емоційні переживання, які відображаються в образах, символах, в метафорі на когнітивному, поведінковому та емоційному рівнях проявів психіки. Вправи спрямовуються на усвідомлення своїх почуттів і причин їх виникнення. **Домашні завдання** — відповіді на запитання: «Як ви втішаєте себе у складних проблемах сьогодення? У чому ваша надія на «кращі часи»? Чи є обставини виправданям вашої бездіяльності сьогодення?» Студенти найчастіше звинувачують обставини з минулого, які висувуються як перепони сьогодення («батьки заважали, постійно втручаються у мої справи, а коли дійсно потрібна їх підтримка, то вони нічого не можуть вирішити» і т. ін.). Відкладання проблем пояснюється як засіб виправдатися перед собою у неспроможності до самостійного прийняття рішень. Актуалізація своїх почуттів відносно планування тієї чи іншої справи призводить до розуміння причин небажання робити це. Описуючи свою кімнату, свій щоденний розклад, студенти згадують про свої почуття, ставлення, думки з приводу реорганізації деяких стереотипів поведінки. Це дозволяє особистості «вперше подивитися на незавершені справи, навести порядок у кімнаті». Мета вправи — усвідомлення того, що навколо і як структурованість часу в житті впливає на зміни в плануванні. Усвідомлення того, що відбувається в особистості кожного дня, дає поштовх до змін в структуруванні часу та подій. Це зменшує кількість відкладених справ на невизначені терміни виконання, безплідне фантазування на тему «щось або хтось розв'яже проблему», звинувачення усіх у своїх проблемах.

Оповідь за малюнком (нарративний підхід) — дає можливість вносити в сюжет свої думки про кризові ситуації життя (смерть, хвороба, загроза життю, насилля та інші). У процесі проговорювання свого ставлення до складних життєвих проблем людина актуалізує свої проблеми. Аналіз контексту оповіді дає можливість виділити проблему, історію її виникнення. Запитання у процесі оповіді набуває терапевтичного звучання, оскільки виокремлює тему проблеми з історії. Нарративний метод використовується як оповідь особистості про психічне життя, її свідомі і неусвідомлювані проблеми, в якій використовується минулий досвід. Це пригадування свого минулого спричиняє виникнення у людини певних почуттів, які викликають різні емоції, за допомогою чого зміцнюється враження від тих чи інших подій. Образи автобіографічної пам'яті складаються з багатьох деталей, що дає можливість «повернутися» у минулу ситуацію, і людина переживає життєві події, як реальний учасник, відчуваючи почуття, які аналогічні її спогадам.

Ця закономірність образів автобіографічної пам'яті стимулює усвідомлення відчуттів, які вже були в минулому досвіді людини, надання їм значення. Спогади вибудовують певну ієрархію значень, життєвих смислів, цінностей. Оповідь дає можливість визначити, на що мотивований індивід – на успіх чи уникнення невдач. Для мотивації на успіх характерні твердження лише про радісне й визначене майбутнє, а також відсутні висловлювання про перешкоди на шляху реалізації цілей (фізичні, психологічні, соціальні тощо). Для мотивації на уникнення невдач характерні твердження про невідоме й непривабливе майбутнє; в оповіді з'являються висловлювання про наявність перешкод у досягненні цілей. В оповіді розкривається ставлення до майбутнього. Оптимістичне ставлення – у тексті більше трьох висловлювань про радісне, прогнозоване майбутнє. Песимістичне ставлення – більше трьох висловлювань про невизначене, нерадісне майбутнє. Високий рівень суб'єктності визначається наявністю висловлювань на зразок – «Реалізація моїх цілей залежить лише від мене». Середній рівень суб'єктності – «Реалізація моїх цілей залежить не тільки від мене, а й від інших обставин, людей». Низький рівень – переважають висловлювання «Реалізація моїх цілей не залежить від мене, а лише від обставин, впливу інших людей, або коли поталанить».

Психологічна допомога спрямовується на інтерпретацію і розкриття взаємозв'язків між подіями минулого, сучасного і побудови планів на майбутнє, визначення їх впливу на процес рефлексії самовизначення з метою його стимулювання і спрямування на розв'язання внутрішніх проблем. Зіставлення того, що вже відбулося і того, що ще попереду, необхідно розглядати у контексті сьогодення. Вправи на усвідомлення актуальних проблем сьогодення допомагають адекватно оцінювати минуле і майбутнє. У процесі обговорення важливих проблем, які виникають у людини кожного дня, актуалізують її почуття, ставлення до реальності. Від цього залежить вміння знаходити адекватні засоби розв'язання проблем. Складність адаптування людини до конкретної реальності спричиняється мірою віддаленості її відчуття дійсності від повсякденності. Найчастіше це викликає почуття самотності, стомленості «від життя», «від постійних невдач», роздратованість та агресію. Допомогою у складанні оповіді про своє минуле може послужити **генеграма**, яка виявляє міжпоколінні зв'язки, певні поведінкові стереотипи, сімейні традиції, міфи, цінності. Особистість усвідомлює корені своїх звичок, ставлень до інших, які мають свою історію становлення в різних поколіннях родичів. Створюючи генеграму, особистість виокремлює найголовніші події життя своєї родини, що активізує розуміння

себе та інших, свого місця в житті, відповідальності за своє життя та інших. В основі цього методу закладена закономірність «картографування», в якому проектується розуміння цілісності минулого, сучасного і майбутнього, значущості кожної події. У процесі конструювання власної історії відбувається осмислення свого життя, пошук нових смислів, сенсів життя. Ведення щоденника, бажання поділитися роздумами про життя з іншими. Відвертість, гумор, самокритика допомагають у саморозкритті особистості в групі. Це робить людину незалежною від несподіванок долі і допомагає вести активну діяльність, будувати своє життя, знаходити його сенс. Доля не сприймається як незмінна даність, що підкоряє особистість, а як унікальна і неповторна, що змінюється, твориться самою особистістю.

Проведення таких оповідей в групі допомагає людині побачити себе «у дзеркалі», почути ставлення інших до своїх проблем. Зацікавленість інших історією стає підтримкою для особистості, якій важко розповісти про свій біль, жахи або інші почуття. Якщо виникає бажання продовжити бесіду з кимсь поза групою, наодинці, то формуються нові стосунки, форми діалогу. Врахування побажань учасників групи формує самоповагу і увагу до особи іншого, вміння слухати, приймати несхожість іншого, в його ставленнях, думках, почуттях. Це допомагає людині усвідомити те, що з нею відбувається, і знайти власні цінності життя.

Рольова гра за сценарієм «Я — жертва». Мета — допомогти особистості у визначенні своїх обмежень, у визначенні життєвих перспектив, проблем у виборі життєвих стратегій. Розглядаючи роль жертви у випадках суїциду, можна яскравіше представити приклад безальтернативного життєвого вибору особистості, який призводить до найтрагічнішого кінця, коли смерть стає найлегшим і простим вибором. Мета цієї тренінгової вправи — змінити сприйняття життя як «серії катастроф і проблем», яких необхідно уникати, займаючи позицію «втікача». Ця вправа надає можливість стимулювати пошук альтернативних життєвих стратегій особистості. Можна аналізувати зміни у особистості сприйняття життєвих проблем. Погіршення стану, посилення фрустрації може виявитися у відмові людини від виконання вправ та участі в тренінгах. Такий психологічний супротив може проявлятися в дифлексії, ретрофлексії, з якими необхідно працювати в індивідуальній терапії.

Одним з методів роботи над супротивом може бути ведення щоденника, «**лист до товариша**», в основі яких закладений механізм внутрішнього діалогу. Для людини найголовніше зберегти свою цілісність, і тому вона проявляє супротив зовнішньому вторгненню у її внутрішній

світ сумнівів, суперечностей. Прийняти іншу точку зору, інше бачення проблеми дуже важко («краще носити свої проблеми в собі»). Те, що для особистості важко проговорити з іншим, вона актуалізує завдяки внутрішньому діалогу. У зверненні до іншого (навіть віртуального), який не може відповісти, людина може проявити відвертість, сміливість, зберігаючи свою цілісність, не саморуїнуючись. У внутрішньому діалозі особистість випробовує різні варіанти розв'язання проблеми, знаходячи оптимальний. Це дозволяє їй підготуватися до реальної розмови з іншим. Така підготовка до діалогу допомагає у побудові нових стратегій входження у стосунки з іншими, не уникаючи їх.

Тренінг розвитку когнітивної стратегії.

Тренінгові заняття, спрямовані на когнітивну стратегію мають за мету пошук альтернатив, допоміжних виборів у розв'язанні життєвих проблем. Використовується «мозковий штурм», аргументація та контраргументація в розгляді різних життєвих проблемах, які виникають в особистості з вадами здоров'я. Пропонуючи теми обговорень – «Які варіанти вирішення життєвої проблеми Ви могли б запропонувати?», «Знайдіть декілька варіантів альтернативних рішень у проблемних ситуаціях Ваших друзів, родичів, однокласників?», ставиться мета «декатастрофізації» проблемних ситуацій, загрози життю особистості. Обговорюючи різні варіанти вирішення проблемних ситуацій, особистість може оцінити обґрунтованість своїх виборів, проаналізувати, наскільки життєздатні ці вибори. Особистість може не усвідомлювати певні зміни у власному баченні «катастроф», але у процесі тренінгових занять актуалізуються певні відчуття, стани, уявлення.

Головний фокус тренінгу спрямований на ідентифікацію фокусних конфліктів членів групи, які впливають на спілкування, взаєморозуміння. Стереотипи травматичних переживань, які повторюються, призводять до блокування адекватних форм міжособистісних взаємовідносин, взаємодій між членами групи. Актуалізація переживань членів групи допомагає знаходити консенсус у стосунках, розуміння іншого.

Вправи на оцінку стресових подій життя — спрямовані на адекватність вибору життєвих стратегій у розв'язанні проблемних ситуацій. Пропонується пригадати та оцінити низку негативних життєвих подій, які відбулися у власному житті, оцінити, як вони вплинули на життєвий шлях. Це дає можливість визначити настанови в життєвому контексті особистості. Особливо це важливо, якщо людина знаходиться на крайніх позиціях в оцінці негативу в житті. Будь-який перехід в оцінюванні з крайніх полярних позицій у бік середньої дає позитивний ефект, розширює бачення особистості, її життєвої картини. Можна розглянути

життєві події, які пов'язані з певним захворюванням одного з учасників тренінгу, обговорити, як можна впоратися з ними. Запитання для обговорення можуть придумувати самі учасники. «Які моральні цінності виявляються у ситуації переборювання життєвих перепон, які виникають у зв'язку з проблемами?»; «Як би Ви конструювали своє життя з певними обмеженнями, пов'язаними з наслідками проблем особистості?»; «Хто відповідальний і за що?»; «Що було б продуктивним у подоланні життєвих перепон, пов'язаних з певним захворюванням, а що непродуктивним?» Доповненням в обговоренні такого кола питань може бути зміна позицій учасників («подивитися очима сусіда на ситуацію»). Учасниками обговорень можуть бути змішані групи (здорові й інваліди, особистості з різними захворюваннями), що посилює ефективність проведення занять (за рахунок ефекту фоновості).

Вправи на оцінку перебільшення особистістю значення проблемної життєвої ситуації. Даються завдання на обговорення питань «Наскільки можна перебільшити значення проблемної життєвої ситуації?»; «Що найстрашніше може відбутися у житті?»; «Якщо це відбудеться, що буде жахливішим?»; «Які події у Вашому житті могли б стати «життєвою катастрофою»?»; «Як перебільшення в оцінці реальної загрози, трагедії життєвих проблемних ситуацій може вплинути на вибір життєвої стратегії, призвести до реальних негативних наслідків?» Метою цих вправ є визначення перебільшення в оцінці проблемних життєвих ситуацій, формування навичок адекватного оцінювання загрози проблемних ситуацій. Особливого значення це набуває в умовах впливу на особистість дисгармонійного соціального оточення, певних контактних груп, негативного впливу жебракування, алкоголізації, наркотизації та інших проявів деструктивних життєвих стилів, що призводять до руйнації особистості. Розглядаючи проблему як можливість зміни свого ставлення до певної поведінки, емоційного реагування, людина вибирає альтернативні варіанти, що дає поштовх до саморозвитку, духовного зростання. Це стає можливим на зламі старих і творенні нових життєвих цілей, нових форм та методів їх досягнення, через усвідомлення своїх потреб, знаходження причин скоєних помилок, шляхів їх уникнення. Пошуки відповіді на те, що спонукає до вибору тієї чи іншої поведінкової моделі, розуміння причин змін у поведінці, усвідомлення необхідності цих змін стає для особистості шляхом самопізнання, духовного розвитку. В багатьох випадках лише усвідомлення цих змін дає людині можливість корекції своєї поведінки.

Методи психологічної допомоги у кризових ситуаціях спрямовуються на актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, усвідомлення

причин виникнення проблем і засобів їх подолання. Технологія образної фантазії допомагає особистості в прояві внутрішніх станів особистості, які відображають внутрішні проблеми. Це спрямовує динаміку особистісних змін, придбання нового життєвого досвіду, формування життєвих смислів у процесі рефлексії, відображення життєвих смислів у Я-образах. Образ стає відображенням психоемоційних переживань, відображенням життєвої стратегії, проекцією підсвідомих імпульсів.

Психологічна допомога спонукає особистість до пошуку нових ставлень, моделей поведінки, знаходження відповідей на питання: «Чому і як відбуваються негативні чи позитивні зміни в житті?» Це допомагає адаптації особистості в складних ситуаціях, забезпечує спроможність змінювати своє ставлення до ситуації непередбачуваності та невпевненості. Відшукати засоби нових рішень в складних життєвих ситуаціях — означає допомогти особистості перейти від руйнівної до позитивної моделі поведінки, побачити своє життя в іншій перспективі, сприяти інтегративним процесам, оволодінню суспільними нормами.

Психологічний супровід особистості в кризових ситуаціях включає: консультування, психоаналітичне інтерв'ю (фокус-реконструкція історії життєвого шляху), аналіз ситуації взаємовідносин з членами батьківської сім'ї, аналіз механізмів психологічного захисту особистості, інтерпретації аналізу сфер її взаємовідносин в групі, застосування позитивного ресурсу, підкріплення завдяки схваленню позитивних змін у ставленнях, стосунках з іншими, підкріплення успіхів шляхом позитивної оцінки.

Завдяки психологічній допомозі особистість стає включеною у соціальний контекст оточуючих, під час якого робить цей контекст часткою свого індивідуального простору, що виступає як об'єктивоване «Я». Завдяки цьому формується простір значущих соціальних взаємодій, взаємовідношень, які сприяють особистісному зростанню.

Зміни у процесі психотерапії відбуваються завдяки механізму подолання труднощів адаптації особистості, проблем міжособистісних взаємин. Під цим розуміється процес реструктурування внутрішньо-особистісних труднощів, під час якого відбувається формування захисних механізмів, пов'язаних з психотравмами, вплив останніх на конструювання позитивних варіантів для саморозвитку, особистісного росту в майбутньому. В якісному відношенні реструктурування призводить до змін на всіх трьох рівнях психіки: когнітивному, емоційному та поведінковому. Реструктурування детермінує пошук сенсів життя, створюються реалістичні очікування. Вони спираються не на фантастичні припущення, а на Я-потенціал, який зафіксований в актуальному стані.

Чіткий, адаптивний, динамічний образ картини світу, свого Я, життєвої мети формує цілепокладання, життєві стратегії, що дозволяє особистості досягнути життєвого успіху.

Розуміння іншого, його стану, його позиції — вирішальний крок до розуміння контексту ситуації і передбачення різних наслідків, що повертає особистість до реальності, розширює картину світу. Відбувається усвідомлення і розуміння ролі ситуативно-діяльнісних факторів, знижується рівень емоційної напруги особистості при актуалізації конфліктних ситуацій, проявляються почуття впевненості та інші позитивні почуття. З'являється прагнення до самоаналізу причин своєї конфліктної поведінки, більша терпимість у конфліктних ситуаціях і поштовх до компромісної взаємодії з використанням знань, отриманих у процесі психокорекції.

Література:

1. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць. — № 2. — Київ, 2002. — С. 338.
2. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді / М. Б. Боднар. — К., 2004. — С. 120.
3. Гошовський Я. О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : дис. ... канд. психол. наук / Я. О. Гошовський. — К., 1995. — 177 с.
4. Клопота Є. А. Особливості формування «Я-образу» в осіб з вадами здоров'я / Є. А. Клопота. — Х., 2004. — С. 35.
5. Кроник А. Каузометрия. Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А. Кроник, Р. Ахмеров. — М., 2003. — С. 275.
6. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта / Г. В. Ложкин, Н. И. Повакель. — К., 2002. — С. 255.
7. Плаксий С. Твой молодой современник: Проблемы совершенствования образа жизни рабочей молодежи в зеркале социологии / С. Плаксий. — М. : Мол. Гвардия, 1982. — С. 24.
8. Радчук Г. К. Аксиологія вищої освіти / Г. К. Радчук. — Тернопіль, 2006. — С. 414.
9. Соціально-психологічні чинники соціальної інтеграції молоді з соматичними вадами здоров'я : науково-методичний посібник. — К., 2004. — С. 185.
10. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи / Т. М. Титаренко. — К., 1998. — С. 347.
11. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. — М., 1991. — С. 304.
12. Ялом И. Дар психотерапии / И. Ялом. — М., 2006. — 340 с.

Розділ 6. РОЗВИТОК ДУХОВНИХ ПОТРЕБ ЯК ЗАПОРУКА ОСОБИСТІСНОЇ ДОВЕРШЕНОСТІ ЛЮДИНИ

6.1. Духовне вдосконалення особистості: мотиваційна складова

Духовність особистості є динамічним явищем, що формується та змінюється протягом усього життя людини (А. Адлер, Р. Асаджолі, М. Й. Боришевський, С. Гроф, З. С. Карпенко, А. Маслоу, В. П. Москалець, Е. О. Помиткін, К. Роджерс, М. В. Савчин, В. І. Слободчиков, В. Франкл, Е. Фромм, К. Г. Юнг та ін.). В основі процесу духовного розвитку лежить дія комплексу чинників психічного розвитку особистості, і суттєву роль у цьому процесі відіграє потребово-мотиваційна сфера.

У процесі духовного розвитку відбувається підпорядкування людиною своєї біологічної і соціальної природи духовним ідеалам, цінностям і смислам, які й стають орієнтирами на шляху духовного сходження особистості [22]. Цінності та ціннісні орієнтації особистості разом з потребами є важливими мотиваційними чинниками та джерелами поведінки людини. Вони виступають найважливішим джерелом цілепокладання індивіда, активатором мотиваційної сфери, зумовлюють спрямованість діяльності і поведінки. Система мотиваційних утворень особи (її потреби та мотиви) визначає вибір і реалізацію конкретного напрямку її поведінки та діяльності, детермінує тенденції поведінки та дій і визначає, зрештою, обличчя людини в соціальному плані [4; 6; 7].

Отже, становлення особистості, в тому числі й духовне, значною мірою визначається розвитком її мотиваційної сфери, яка формується й розвивається шляхом безпосереднього включення особистості в систему суспільних відносин. Процес духовного виховання базується на формуванні гуманістичних цінностей як важливих мотиваторів поведінки людини. Показником ефективності цього процесу є сформованість духовних і моральних цінностей, одним з критеріїв чого є сформованість мотиваційної сфери особистості [21].

Мотиваційна сфера особистості є утворенням, соціально детермінованим за своїм походженням, змістом і засобами реалізації. У процесі розвитку мотиваційної сфери відбувається розвиток потреб і мотивів, змінюється їх ієрархія. Відбувається ускладнення структури мотиваційної сфери, зміна співвідношення спонукань, які входять до неї, поява нових, більш зрілих, інколи суперечливих відношень між ними [19].

Мотив виступає в єдності внутрішнього та зовнішнього спонукання активності людини, в якому проявляється система цінностей людини.

Будь-яка діяльність і поведінка людини є полімотивованою, тобто регулюється одночасно кількома мотивами або навіть усіма базовими потребами одночасно, адже людина в своїй діяльності об'єктивно реалізує цілу систему ставлень: до предметного світу, інших людей, суспільства і до самої себе [18; 20]. У людини виникає певна ієрархія мотивів, що взаємозумовляють один одного і роблять різний внесок у загальну мотивацію діяльності і поведінки. Одні мотиви — чинні — посідають провідне місце в ієрархії, здійснюють суттєвий мотиваційний вплив на діяльність людини, частіше актуалізуються (О. М. Леонт'єв). Інші мотиви — потенційні — мають слабкішу спонукальну силу та знаходяться в низу ієрархії мотивів, незначною мірою впливають на активність людини і часто взагалі не виявляються [3]. Отже, ієрархія мотивів попри її відносну стабільність не є абсолютно стійким психічним утворенням. Спонукальна сила, «вага» окремих мотивів може змінюватися під впливом різних соціальних та психологічних чинників, потенційні мотиви можуть актуалізуватися, набувати спонукальної дії, ставати чинними [10].

Вивчення мотивів поведінки й діяльності людини потребує проникнення в їх ієрархію, у внутрішню структуру мотиваційної сфери, адже це й визначає їх психологічну «валентність». Абстрагована від структури мотиваційної сфери класифікація мотивів перетворюється на звичайний перелік мотивів.

Проблема джерел людської мотивації відноситься до числа найгостріших і найскладніших як у методологічному, так і в теоретичному відношеннях. Розглядаючи мотивацію людини як психологічний феномен, вчені зустрілися з багатьма труднощами. Перш за все виникла термінологічна неузгодженість. Невизначеність поняття «мотивація» призвела до того, що в нього стали включати найрізноманітніші процеси детермінації активності людини або формування спонукання до дії чи діяльності. В це поняття можна включити все, адже детермінувати і спонукати може безмежна множина речей і явищ [14]. За влучним висловом Д. Д'юсбері, поняття «мотивація» використовується зазвичай як «сміттєвий кошик» для різного роду чинників людської поведінки, природа яких є недостатньо зрозумілою [11]. Дійсно, мотивацію пов'язують з потребами і мотивами, світобаченням людини та особливостями її уявлення про себе, особистісними якостями і функціональними станами, з переживаннями, знаннями про середовище і прогнозом його зміни, з очікуваними наслідками і оцінками інших людей [13].

Не краще виглядає картина з поняттям «мотив». Цим словом називають найрізноманітніші психологічні феномени: уявлення та ідеї, почуття і переживання (Л.І. Божович); потреби та потяги, спонукання і схильності (Х. Хекхаузен); бажання, звички, думки та почуття обов'язку (П.А. Рудік); морально-політичні настанови і помисли (А.Г. Ковальов); психічні процеси, стани і властивості особистості (К.К. Платонов); предмети зовнішнього світу (О.М. Леонт'єв); настанови (А. Маслоу) і навіть умови існування (В.К. Віллонас) [15]. Тільки у зарубіжній психології існує приблизно 50 теорій мотивації, в яких мотив тлумачиться найрізноманітнішим чином. Аналізуючи такий стан проблеми, О.М. Леонт'єв наголошує на тому, що праці, присвячені проблемі мотивації, майже неможливо систематизувати через те, що поняття, які дослідники називають терміном «мотив», надзвичайно різні, і саме це поняття перетворилося на «великий мішок», що містить найрізноманітніші речі.

У результаті такої термінологічної неузгодженості, практики, які мають справу з вихованням людей, зустрічаються з багатьма труднощами. Так, педагог Л.П. Кічатинов ставить обґрунтоване запитання: як педагогам за такої різноплановості тлумачення «мотиву» вийти на практичний шлях його формування? І слушно зауважує, що перетворення поняття «мотив» на «сміттєвий кошик» призводить до закриття низки педагогічних перспектив [15].

Виходячи з окресленого стану розробленості проблеми мотивації та мотиву і пов'язаної з цим складності застосування теоретичних розробок до практики виховання, доцільно зосередити увагу на проблемі формування в підростаючого покоління вищих духовних потреб, які є визначеними більш чітко.

Сутність життя людини на Землі, на думку П.Р. Ігнатенка, полягає у задоволенні власних різноманітних потреб. Під потребою розуміють стан особистості, що вимагає вступати у взаємовідносини з навколишньою дійсністю для збереження свого існування, функціонування та забезпечення розвитку, успішної життєдіяльності, пізнання і освоєння світу, самореалізації у ньому. Як первинні потреби (біологічні — в їжі, житлі, одязі тощо), так і вторинні (соціальні, духовні — у знаннях, оволодінні соціальним досвідом, у праці, творчості, спілкуванні, самовизначенні, суспільному статусі тощо) виникають під впливом конкретних внутрішніх і зовнішніх умов та активізують пізнавальну, емоційну та волюву сфери особистості, спонукають її до дії, пошуку об'єктів для задоволення цих потреб. Потреби — це фундаментальна якість осо-

бистості, що визначає спосіб і спрямованість її життя, дій та поведінки, характер ставлення до дійсності [14].

До розуміння сутності потреб як важливого компоненту мотиваційної сфери людини існує багато теоретичних підходів. Досі не створено повної класифікації людських потреб. Більш того, Вірджинія Квінн стверджує, що завдання класифікації усіх потреб людини є завданням, яке неможливо розв'язати, оскільки потреби характеризуються розмаїттям і багатством видів і груп [16]. Однак, багато дослідників намагалися розв'язати цю задачу, виокремлюючи в основі мотивації поведінки й діяльності людини наступні потреби: матеріальні, духовні й соціальні; вітальні, соціальні та ідеальні (В. П. Сімонов); природні та культурні; матеріальні та духовні (А. В. Петровський); суспільні та особисті (П. А. Рудік); потреби у речовині, енергії та інформації (Б. Ф. Ломов); природні та духовні, соціальні (В. Г. Асєєв, О. М. Леонтєв, В. А. Крутецький) [23]. При цьому, *біологічні потреби* (харчова, статева, потреба самозбереження тощо) розглядаються як *нижчі*, а *духовні*, специфічно людські потреби (інтелектуальні, естетичні, творчі тощо), які мають іншу природу — соціальну, характеризуються як *вищі* [5; 18].

У детермінації активності людини біологічні та духовні потреби переплітаються доволі складним чином. У часовому ракурсі біологічні потреби є первинними, а духовні формуються пізніше. У структурно-функціональному плані духовні потреби є визначальними — вони не лише підпорядковують собі реалізацію біологічних потреб, вони є своєрідним індикатором рівня розвитку людини. Чим більшою мірою духовні потреби представлені у мотиваційній сфері людини, тим більш розвиненою вважається особистість. Між біологічними та духовними потребами може виникати певний конфлікт, що призводить до складних життєвих проблем. Недооцінка, зневажання природних потреб може призвести до відриву людини від базових складових її життя, до підміни реального життя ідеалізованими моделями. І, навпаки, втеча у прагматизм, відмова від вищих смислів значно збіднює існування людини, принижує її до рівня лише безпосередніх актуальних потреб, відсторонює від найвеличніших культурних досягнень цивілізації [23].

В. О. Сухомлинський, вважаючи людські потреби великим двигуном розвитку особистості, надавав належного значення первинним, матеріальним потребам. У вітчизняній літературі часто зустрічається негативне ставлення до ролі і значення матеріальних потреб у житті людей — прагнення особи до матеріального благополуччя іноді вважається чимось негідним, ганебним. На думку ж педагога, допоки люди живуть у суспільстві, де задоволення їх перших життєвих потреб за-

лежить від заробітку, матеріальний стимул не може втратити для них значення і тому спиратися лише на моральні стимули значило б відриватися від життя [24].

Виходячи з цього, вельми важливою проблемою всебічного розвитку особистості педагог вважав виховання культури потреб. Завдання виховання В. О. Сухомлинський бачив не тільки в тому, щоб виховати різнобічні матеріальні і духовні потреби. Значно складнішим педагогічним завданням він вважав гармонійний розвиток матеріальних і духовних потреб. Як необхідну умову гармонійного розвитку особистості педагог розглядав наявність у житті людини діяльності, спрямованої на становлення і задоволення саме духовних потреб. Отже, не заперечуючи важливості матеріальних потреб, В. О. Сухомлинський віддавав пріоритет потребам якісно іншого, вищого порядку — потребам духовним. В узвишші потреб він бачив шлях до розв'язання багатьох проблем, у тому числі і тих, що так гостро постають у сучасному соціумі.

Таким чином, багато дослідників у основі духовного розвитку людини бачать розвиток її потреб від нижчих до вищих, під час якого відбувається трансформація свідомості та самосвідомості [20; 22]. Так, О. М. Леонтьєв, окреслюючи шлях розвитку людських потреб, наголошує на тому, що цей шлях починається з того, що особа діє задля задоволення своїх елементарних, вітальних потреб, а далі в ході розвитку потреб вона починає задовольняти свої вітальні потреби для того, щоб діяти заради досягнення цілей, які відповідають її вищим потребам. Саме цей шлях є характерним для розвитку людини як особистості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що саме актуалізація потреб вищого рівня виступає важливим джерелом розвитку духовності особистості.

Найбільш розгорнуту класифікацію потреб і мотивів людини — ієрархічну модель мотивації у вигляді піраміди — вдалося створити, на думку В. Квінн, А. Маслоу [16]. Американський психолог розглядав потребу сферу людини як ієрархію різних потреб — від найпримітивніших, біологічних до потреб вищих рівнів, найтонших (таких, як прив'язаність до інших людей, потреба в повазі з боку інших і в повній самореалізації), впорядковуючи потреби відповідно до їх ролі в розвитку особистості.

Теорія Маслоу акцентує на тому, що потреби, які знаходяться на верхівці піраміди, можуть впливати на поведінку людини лише після того, як задоволені потреби, що посідають нижчі рівні. Шлях до розкриття потенційних можливостей індивіда — до його самореалізації — відкривається лише після задоволення його біологічних потреб. Отже, *фізіологічні потреби* виступають на перший план. За ними йде *потреба*

у захищеності, безпеці (фізичній і психологічній), задоволення якої уможливорює розвиток *потреби у належності та любові* (в емоційних контактах, у доброму ставленні, любові, у прийнятті певним суспільством, в об'єднанні, належності до групи тощо). Задоволення потреб трьох згаданих категорій сприяє розвитку в індивіда *самоповаги* і поступово перетворює його на творчу особистість, здатну піклуватися про інших людей і про благополуччя людства. Таким чином особистість сягає стадії *самореалізації (самоактуалізації)*.

Потребу в самоактуалізації (прагнення людини якомога повніше виявити, розвинути та реалізувати свої можливості, бути тим, ким вона може бути) А. Маслоу відносить до рівня духовної реальності в людині і розглядає як універсальну життєву духовну цінність. Вчений дійшов висновку, що чинником мотивації для людей, що досягають стадії самоактуалізації, є вищі, духовні цінності — істина, креативність, краса, доброта, цілісність, любов до життя, унікальність, справедливість і самодостатність [20].

А. Маслоу окреслив ідеальний шлях саморозвитку, який може здолати лише незначна частина індивідів. Більш, ніж 90% людей зупиняються на рівні пошуку захищеності та доброго ставлення, що спричинюється низкою чинників.

Е. О. Помиткін наголошує, що успішність процесу духовного розвитку особистості залежить від внутрішніх, психологічних умов і від зовнішніх впливів. *Внутрішні умови* — це той потенціал, з яким дитина приходить у світ, і який проявляється з перших років життя у її природних нахилах, інтересах. Надалі цей потенціал закріплюється в рисах характеру, життєвих цінностях, принципах і смислах життя. До *зовнішніх умов* відносяться: 1) особливості сімейного виховання, 2) події дитинства, 3) вплив культури (засоби народного фольклору — казки, оповідання, приказки), 4) специфіка спілкування з дорослими (вплив учителів, авторитетних друзів або соціальних лідерів, наявність прикладів для наслідування), 5) діяльність (дитячі ігри, особливості навчання та професійної самореалізації), 6) статус духовності у суспільстві. Отже, соціально-психологічні передумови духовного становлення особистості мають у своїй основі індивідуальні властивості дитини. Ці вроджені нахили і задатки є духовним потенціалом дитини, який збагачується в залежності від соціального середовища і умов виховання [22].

Отже, вплив соціального середовища є одним з найвагоміших чинників формування духовності особистості. Середовище, яке оточує особистість, може сприяти її руху в напрямі самоактуалізації або гальмувати його (А. Маслоу, К. Роджерс). Лише суспільство, структура якого

сприяє повному розвитку кожного, здатне забезпечити можливість повної самореалізації найбільшій кількості його членів [8]. Тому необхідно створювати умови, сприятливі для збереження духовності, духовного зростання людини та її самоактуалізації (К. Роджерс). На жаль, у сучасних соціально-економічних умовах проблема розвитку особистості, реалізації потреби в самоактуалізації людей відступає на другий план, найактуальнішою задачею для багатьох категорій населення стає задоволення потреб нижчих порядків.

У зв'язку зі сказаним, чи не найголовнішим завданням педагогічної діяльності освітніх закладів стає формування духовності підростаючого покоління. Будь-яке суспільство потребує високодуховних громадян, здатних мислити та діяти задля суспільного блага. Такі люди є стрижневим фондом нації та держави. Головну роль у відродженні духовності особистості і подоланні духовної кризи суспільства належить відіграти освіті, яка має повернутися до виконання своєї основної функції — формування гармонійно розвиненої, високодуховної особистості. Реформування системи державної освіти у зазначеному напрямі ставить перед сучасною наукою завдання психолого-педагогічного обґрунтування процесу духовного розвитку особистості, розробки програм розвитку духовності молоді, оновлення змісту і методів навчання школярів і студентів [22].

6.2. Психолого-педагогічні умови духовного розвитку в дитячому віці

Освіта і виховання відіграють величезну роль у становленні та розвитку духовності підростаючого покоління. Тому духовне відродження суспільства неможливе без відповідного оновлення освітньої галузі. Сучасна освіта, покликана здійснювати провідний вплив на формування та розвиток здібностей дитини та рис її особистості, недостатньою мірою виконує цю функцію насамперед через те, що вона зорієнтована не на особистість учня, а на показники розвитку його інтелектуальної сфери. Інтелектуальний розвиток заохочується навіть за низького рівня морального та духовного розвитку учнів попри застереження Піфагора про те, що надання знань морально несформованій людині може призвести до самознищення людства [22].

Забезпечення процесу духовного зростання молоді, на думку Е. О. Помиткіна, вимагає розробки і впровадження в систему національної освіти певної психолого-педагогічної системи заходів, яка має ґрунтуватися на природних потребах і закономірностях духовного роз-

витку особистості, враховувати чинники, що суттєво впливають на духовне становлення молоді.

Пробудження духовних начал дитини відбувається в ранньому дитинстві, і найсуттєвішу, визначну роль у цьому процесі відіграє насамперед сім'я. Однією з функцій сім'ї є передача тієї духовної спадщини, якою володіє суспільство на даному етапі історичного розвитку. При цьому сім'я в рамках більш широкій спільноті (держава, етнос, нація тощо) створює своє власне духовне середовище, яке визначає особливості формування в дітей духовних потреб, бажань особистості, спрямованості її інтересів. Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, роблять суттєвий вплив на подальше духовне зростання особистості [22].

На жаль, дослідники констатують, що переважна більшість сучасних батьків з певних причин не спроможна повною мірою дбати про духовний розвиток своїх дітей [2; 22]. На думку української дослідниці Г.Г. Авдіянець, у більшості батьків відсутня елементарна педагогічна культура, вони не володіють засобами гуманістичного спілкування, на базі якого зароджуються, розвиваються і зміцнюються духовні потреби дітей [1]. При цьому сучасним батькам, здебільшого, бракує часу на читання ґрунтовної наукової літератури щодо проблем виховання і на саме виховання дітей [1; 22]. Увага батьків зосереджена, перш за все, на матеріальному забезпеченні сім'ї, на проблемах її виживання. Надання переваги батьків першочерговому задоволенню базових потреб дитини саме по собі не викликає нарікання, оскільки це, згідно з окресленими вище поглядами А. Маслоу, відкриває шлях для «виходу на сцену» вищих потреб дитини. Проте, на жаль, багато батьків зупиняються на цьому, не надаючи належної уваги формуванню вищих, духовних потреб дітей.

Дослідження виховного та духовного потенціалу сім'ї показало, що більшість батьків взагалі не вважають за доцільне приділяти увагу формуванню духовності у своїх дітей, дорослі прагнуть навчити дитину виживати. Діти рідко разом з батьками відвідують театри, виставки, екскурсії, церкву. Живе спілкування в сім'ї є вкрай обмеженим, в результаті чого духовний потенціал родинного виховання суттєво знижується. Це призводить до незадоволення, а в деяких випадках і до повного ігнорування потреб дитини, в тому числі й духовних. Цікаво, що ця тенденція спостерігається не лише у проблемних сім'ях, але й у ззовні благополучних, в яких дорослі, формально «займаючись вихованням» дитини, водночас не дбають про задоволення її духовних потреб, особливо потреб в емоційному контакті з батьками [1; 2].

Для кожної сім'ї характерним є свій тип стосунків, стиль спілкування, свій мікроклімат, який може сприяти формуванню духовних потреб дитини або, навпаки, пригнічувати цей процес. Нервовий, напружений мікроклімат сім'ї не сприяє формуванню духовних потреб дитини, він негативно впливає на психічний стан дитини, на рівень її самооцінки та спричиняє підвищення її агресивності. Доброзичлива домашня атмосфера, пронизана щирістю, взаєморозумінням, бажанням поділитися радістю, бідую, своїми думками, навпаки, становить надійне підґрунтя для формування духовних потреб дитини. Опитування батьків показало, що у 56% з них спостерігається загальна незадоволеність сімейною атмосферою, 22,6% відзначають нервове психічне напруження у сім'ї, 31,4% опитаних батьків відчувають тривожність, і лише 15,8% сімей сприймають родинну атмосферу як сприятливу. Значний вплив на сучасну сім'ю має соціально-економічна ситуація: лише 5% дорослих відзначають, що впевнені у майбутньому, тоді як 54,5% батьків відчувають невпевненість, страх і песимізм. Зрозуміло, що це накладає відбиток на атмосферу в сім'ї та, як наслідок, на процес формування духовних потреб дитини [1].

Суттєвих змін також зазнали культурні цінності сучасних батьків і, як наслідок, дітей. Так, 45% дорослих віддають перевагу художнім цінностям західного зразка, що не завжди є орієнтованими на високі гуманістичні вартості. 57% батьків із задоволенням дивляться низькопробні бойовики та трилери, які нерідко пропагують у стосунках з оточенням культ сили, жорстокості, бездуховності й цинізму. Діти сприймають цю інформацію, яка шкодить особистості, що розвивається. Відсоток батьків, які віддають перевагу вітчизняному мистецтву, значно менший, він дорівнює 32%. Подібна трансформація культурних цінностей негативно впливає на формування духовних потреб дитини [1].

Опитування сучасних дошкільнят і молодших школярів показало, що найпопулярнішими мультфільмами багатьох з них є західні стрічки не досить гуманної спрямованості, герої яких прагнуть нашкодити один одному. Тому батькам, дбаючи про духовний розвій своїх дітей, слід поставити під контроль якість продукту, який вживають їх діти. Для цього необхідно формувати домашню відеотеку фільмів і мультфільмів духовної спрямованості. Згадаємо, що змістове наповнення більшості радянських мультфільмів містить чимало позитивних прикладів героїв, які звеличують ідеали мудрості, потягу до знань, вчать дружбі, добру, справедливості, чесності та іншим чеснотам, які відносяться до загальнолюдських вищих цінностей [22].

Результати дослідження Г.Г. Авдіянц дозволили згрупувати найтипівіші сім'ї сучасного соціуму, виокремлені за параметрами наявної сі-

мейної атмосфери та ступеня націленості батьків на духовне виховання дітей [1; 2]:

1. *Сім'ї з високодуховним середовищем (10%)*. У них здорова моральна атмосфера, діти отримують цілеспрямоване сучасне виховання. Допомога потрібна лише в плані корекції засобів формування духовних потреб, їх стимулювання.
2. *Сім'ї з нормальними міжособистісними стосунками (15%)*, але в них відсутня будь-яка духовна спрямованість у вихованні дітей. Діти тут в центрі уваги батьків, але в них розвивають не духовність, а певні споживацькі потреби та нахили, що не викликають у батьків жодного занепокоєння й тривоги.
3. *Сім'ї з наростаючою тенденцією конфліктності (20%)*. Авторитарність батьків породжує в дітей страх і відсутність волі. Виховання тут сприймається як щось надприродне, що об'єктивно сприяє занедбаності дітей, відсутності взаєморозуміння.
4. *Сім'ї зовні благополучні, але в них процвітає масова міщанська культура (35%)*. В сім'ї багато книг, але вони не читаються, а прикрашають кімнати. Діти вже добре засвоїли психологію батьків. Виховання однобоке й поверхове. Повна відсутність рефлексії у батьків та дітей.
5. *Сім'ї ризику (20%)*, для яких характерні бійки, аморальна поведінка. Інтереси дітей тут не захищені. Батьки потребують лікування в спеціальних медичних установах, а діти — серйозного захисту.

Отже, реальне життя з його труднощами та суперечностями значною мірою впливає на духовність батьків та виховний потенціал сучасної сім'ї, яка стала незалежною, відкритою і, на жаль, водночас агресивнішою, такою, що підпорядковує зміст своєї життєдіяльності завданням виживання. Внаслідок втрати традиційної культури та низького рівня педагогічної наукової культури, незнання батьками природи і змісту духовного світу людини та власних дітей і недостатнім їх співробітництвом зі школою виховний потенціал теперішньої сім'ї, на жаль, суттєво знизився порівняно з сім'єю, яка в попередні часи, будучи менш стурбованою питаннями виживання, більшою мірою зберігала цей потенціал [1].

Школа і соціальне оточення загалом, услід за сім'єю включаючись у складний процес духовного розвитку дитини, залучають її до духовних цінностей, у результаті чого розвиток духовності дитини інтенсифікується. Проте, можливості школи в цьому процесі обмежені. Якщо сім'я транслює і прищеплює дитині переважно матеріальні та утилітарні цінності, то школі дуже важко подолати такий вплив родини. Однак, якщо

школа не буде наголошувати на вищих цінностях, це буде рівнозначно запереченню їх. Якщо дитина ніколи не чутиме в школі про чесність, милосердя, повагу до інших, вона буде переконана в тому, що ці цінності, як і багато інших ідей її батьків, повністю себе вичерпали, оскільки дитині, що досягла підліткового віку, властивий сумнів у всьому [21].

6.3. Психолого-педагогічні засоби розвитку духовних потреб дитини

Оскільки духовні потреби є одним з найважливіших чинників духовного розвитку особистості, їх формування є найважливішим завданням виховання [9]. Однак, у системі виховання відсутня обґрунтована програма впливу на особистість із метою формування в учнів духовних потреб [2], що пов'язано з надзвичайною складністю цього процесу, яка зумовлена як ієрархічною структурою мотиваційної сфери, самої потреби, так і всебічним впливом багатьох чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру на процес її формування [9].

Як показано вище, основними причинами низького рівня духовної вихованості сучасної молоді є недостатня компетентність та вмотивованість батьків і вчителів щодо питань духовного розвитку особистості, теоретична нерозробленість психолого-педагогічного аспекту проблеми та її методичного забезпечення, дезінтегрованість соціально-педагогічних умов виховання, невідповідність взаємодії школи і сім'ї практичним вимогам і потребам сьогодення у вихованні духовності у дітей [12]. Загальний шлях формування духовних потреб, очевидно, полягає в тому, щоб сприяти перетворенню духовних неусвідомлених, нестійких, імпульсивних спонукань дітей у зрілу духовну потребу, опосередковану внутрішньою позицією.

Г.Г. Авдіянець виявила п'ять основних напрямів виховного впливу у процесі формування духовних потреб школярів:

1. Створення такого стилю життєдіяльності, завдяки якому дитина вступає у взаємодію з найбільшою кількістю соціальних явищ і духовних цінностей.
2. Організація спільного з дітьми обговорення та осмислення проблем сучасного життя й значення духовних цінностей для кожної людини.
3. Формування в дітей здатності оцінювати навколишній світ, займати в ньому відповідальну позицію.
4. Створення максимально сприятливих умов для того, щоб діти жили у світі добра, краси, гри, казки, малюнка, музики, фантазії, творчості.

5. Ініціювання відкритого індивідуального творчого самовиявлення дитини в сім'ї, стану високої задоволеності та злагоди [2].

На думку Г.Г. Авдіянц, формування духовних потреб молодших школярів у сучасній родині потребує системних заходів, комплексних удосконалень у спільній діяльності сім'ї та школи з дотриманням наступних умов:

- поетапна підготовка батьків до постійного збагачення духовного середовища сім'ї, а саме: пізнання батьками їх сімейного середовища, самих себе, свого духовного стану; розвиток позитивної реакції на педагогічні завдання, самостійне їх розв'язання; розуміння батьками ролі й місця духовності в подальшій життєдіяльності дітей;
- органічне поєднання виховних зусиль батьків з діяльністю вчителя в єдиний цілісний педагогічний процес, що передбачає: визначення вчителем та батьками пріоритету духовного розвитку дітей, організація адекватної цій спрямованості шкільної життєдіяльності, спільної роботи з батьками;
- стимулювання прагнення дітей до постійного збагачення духовного середовища сім'ї: перебудова всіх зв'язків і стосунків дітей, надання особистості школяра можливостей вільного переходу від одного виду діяльності до іншого з метою стимулювання ініціативи у сфері моралі, громадської діяльності за власним вибором;
- запровадження спеціальних вправ для батьків і дітей на закріплення гуманних стосунків та засвоєння духовних цінностей; опора на катарсичну діяльність, яка хвилює, дивує, надихає і захоплює, глибоко проникає в душу;
- активне творче самовиявлення дитини в процесі реалізації своїх духовних запитів і потреб, що визначається в потребі турботи про людину, свою родину, батьківщину, спонукає до творчості в інтелектуальній та моральній сферах.

Задля досягнення вказаної виховної мети в арсеналі батьків і вчителів наявні різні загально-педагогічні методи, застосування яких стимулює виникнення у вихованців думок, почуттів, потреб, які спонукають їх до певних вчинків і поведінки. Стисло розглянемо їх.

Розповідь — це послідовний виклад переважно фактичного матеріалу, що здійснюється в описовій чи оповідальній формі. Широко застосовується під час викладання біографічного матеріалу, характеристики образів, опису предметів, природних явищ, подій суспільного життя тощо. Вимоги до розповіді: 1) логічність; 2) послідовність і доказовість викладення; 3) чіткість, образність, емоційність; 4) врахування вікових

особливостей. Предметом розповіді може стати будь-яка подія, вчинок людини, розповідь про які спроможна змусити дитину замислитися над змістом вищих людських цінностей, стимулювати виникнення потреби втілювати їх у власній поведінці та діяльності.

Бесіда як метод виховання, в основі якого лежить діалог (або полілог) вихователя та дитини (вчителя та учнів). Основним у бесіді є ретельно продумана система запитань, які поступово підводять дитину до отримання нових знань. Готуючись до бесіди, вихователю важливо намітити основні, додаткові, навідні, уточнювальні запитання. *Індуктивна бесіда* зазвичай переростає в так звану евристичну, оскільки діти під керівництвом дорослого приходять від часткових спостережень до загальних висновків. При *дедуктивній* побудові бесіди спочатку дається правило, загальний висновок, а потім організується його підкріплення, аргументування.

При всьому розмаїтті змісту бесіди мають своїм основним призначенням залучити дитину до оцінки подій, вчинків, явищ суспільного життя і на цій основі сформувані в неї адекватне ставлення до навколишньої дійсності, до своїх громадянських, моральних та інших обов'язків. При цьому переконливість смислу проблеми, що обговорюється в ході бесіди, буде значно вищою, якщо вона знаходить опору в особистому досвіді дитини, в її справах, діях, вчинках.

В. О. Сухомлинський, надаючи вирішального значення моральному вихованню як основі духовності своїх вихованців, широко застосовував бесіди, розкриваючи за допомогою них перед дитиною загальнолюдські цінності, норми моралі як абетку моральної культури. Для виховних бесід педагог використовував найяскравіші прояви духовної краси, величчя, мужності у конкретних прикладах дій і поведінки відомих постатей. Для того, щоб духовна цінність, розкрита перед розумом і серцем дитини в яскравому образі, пробуджувала в неї глибокі морально-естетичні почуття, для бесід, які мали на меті донести моральні цінності людства до свідомості та сердець учнів, педагог обирав такі факти, ситуації, приклади взаємодії між людьми, які дивують, захоплюють дітей своєю величчю та красою.

У процесі виховної роботи з розвитку духовності дітей В. О. Сухомлинський з колективом педагогів створили своєрідну хрестоматію моральних цінностей, яка містила опис тисячі подвигів людей. Як підсумок багаторічної праці, ця хрестоматія включала моральні цінності, створені людством з найдавніших часів, проте головне місце в ній посідали сторінки, присвячені постатям, які були ідеалізовані та героїзовані у радянські часи — видатним будівникам комунізму, відомим стаханів-

цям тощо [24]. Зараз, коли багато міфів радянської епохи розвінчано, до змісту цієї хрестоматії слід підходити критично, проте вибіркоче використання її матеріалів може скласти змістову основу для бесід із сучасними дітьми.

Багато цікавого матеріалу для бесід у процесі духовного виховання можна знайти в авторських казках, що мають духовне спрямування [17]. Крім того, батьки й учителі можуть знайти перелік творів, що несуть у собі потужний виховний потенціал, у цікавій сучасній психолого-педагогічній програмі духовного зростання дітей в закладах освіти, розробленій і адаптованій до різних вікових категорій Е. О. Помиткіним [22]. У ході духовно зорієнтованих занять з дошкільниками автор пропонує використовувати виховний потенціал засобів народного фольклору та духовно спрямованих творів різних письменників (В. Осєєва, В. Сухомлинський, М. Носов та ін.), а також мультфільмів і фільмів. Програма «Запроси друзів» пропонує дітям у ході занять «запросити» у свій внутрішній світ друзів — найкращі якості, що допомагають людині у житті: дружелюбність, сердечність, щедрість, доброта, скромність, тактовність, пунктуальність, чесність, мудрість, здатність до співчуття, великодушність тощо. Ці друзі приходять до дітей з казок, оповідань, відомих мультфільмів, які є тематично підібраними до кожного заняття.

Дискусії і диспути також відносяться до методів виховання, хоча з не меншою підставою їх можна розглядати і як методи стимулювання пізнавальної і в цілому соціальної активності вихованців. Ситуації пізнавального спору, дискусії, за умови вмілої їх організації, привертають увагу школярів до різних точок зору на ту чи іншу проблему, спонукають до осмислення різних підходів до аргументації. Учням пропонується висловити свої судження про причини того чи іншого явища, обґрунтувати свою точку зору на звичні уявлення. Обов'язкова умова дискусії — наявність принаймні двох протилежних думок щодо питання, яке обговорюється. Предметом обговорення під час дискусії можуть бути події життя, матеріали преси, літературних творів, кінофільмів. На відміну від дискусії, диспут як метод формування суджень, оцінок і переконань у процесі пізнавальної і цінносно-орієнтаційної діяльності не потребує конкретних і остаточних рішень. Диспут, як і дискусія, заснований на відомій закономірності, яка полягає в тому, що знання, добуті в ході зіткнення думок, різних точок зору, завжди характеризуються високою мірою узагальненості, стійкості та гнучкості.

Метод прикладу є ще одним з дієвих засобів формування духовних потреб дітей. У процесі формування особистості діти постійно шукають опору в реально діючих, живих, конкретних зразках, які персоніфі-

кують ідеї та ідеали, що ними засвоюються. Наслідування не є сліпим копіюванням: воно формує в дітей дії нового типу, як такі, що в загальних рисах збігаються з ідеалом, так і оригінальні, подібні за провідною ідеєю до прикладу. Шляхом наслідування в молодій людині формуються соціально-моральні цілі поведінки, духовні потреби та мотиви, способи діяльності, які суспільно склалися.

Слід враховувати, що характер діяльності з наслідування має вікову специфіку, пов'язану з розширенням соціального досвіду школяра, його інтелектуальним і моральним розвитком. Молодший школяр зазвичай обирає для наслідування готові зразки, які впливають на нього як зовнішній приклад. Наслідування в підлітків супроводжується більш чи менш самостійними судженнями, має вибірковий характер. В юнацькому віці наслідування суттєво перебудовується: воно стає більш усвідомленим і критичним, спирається на активну внутрішню переробку зразків, які сприймаються, пов'язано із зростанням ролі ідейно-моральних і громадянських мотивів.

Сила впливу прикладу полягає в тому, що навколишні не нав'язують дітям своїх поглядів, вчинків, діти самі помічають їх, вони привертають їхню увагу і сприймаються дітьми як взірець поведінки.

К. Д. Ушинський підкреслював, що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості, впливати на виховання особистості можна лише особистістю. В очах школярів тільки той учник заслуговує на наслідування, який здійснений авторитетною і шанованою людиною [25]. Це повною мірою відноситься і до особистості вчителя, який відіграє суттєву роль у розвитку духовності школярів. Тільки високодуховна, гуманістично спрямована особистість учителя здатна створювати і підтримувати атмосферу доброзичливості, любові, творчості в дитячому колективі, сприяти завдяки цьому духовному піднесенню своїх вихованців [22]. У зв'язку зі сказаним, дуже гостро постає питання висування надзвичайних вимог до відбору і підготовки вчителів, особливо вчителів початкової школи. Неприпустимою є практика зарахування абітурієнтів до педагогічних вишів без урахування їх придатності для роботи з дітьми. Високий рівень духовності має стати важливою складовою професіограми сучасного педагога.

Література:

1. Авдіянець Г. Г. Реалії та перспективи духовного виховання дітей в умовах сучасної української сім'ї / Г. Г. Авдіянець // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. Вип. XVIII / За заг. ред. В. І. Сипченка. — Слов'янськ, 2002. — С. 16-20.
2. Авдіянець Г. Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 — теорія і методика виховання / Г. Г. Авдіянець. — Луганськ, 2001. — 20 с.

3. Алексеева М. И. Мотивы навчання учнів / М. И. Алексеева. — К. : Радянська школа, 1974. — 119 с.
4. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості / За заг. ред. М. Й. Боришевського. — К. : Дніпро, 2001. — Т. 1. — С. 121-149.
5. Асеев В. Г. Об истоках человеческой мотивации // Проблемы формирования социальных потребностей : мат-лы Всесоюз. конф. — Тбилиси, 1974. — С. 8-10.
6. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 144-150.
7. Боришевський М. Й. Духовність — міра зрілості особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна газета. — 2006. — № 1.
8. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2-х т. / Ж. Годфруа. — Т. I. — М. : Мир, 1992. — 496 с.
9. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
10. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. — М. : Политиздат, 1978. — 272 с.
11. Дьюсбери Д. Поведение животных: сравнительные аспекты / Д. Дьюсбери. — М. : Мир, 1981. — 480 с.
12. Журба К. О. Виховання духовності у підлітків в сучасні українській сім'ї і школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 — теорія і методика виховання / К. О. Журба // Інститут проблем виховання АПН України. — К., 2000. — 18 с.
13. Иванников В. А. Формирование побуждения к действию / В. А. Иванников // Вопросы психологии. — 1985. — № 3. — С. 113-122.
14. Ігнатенко П. Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми / П. Р. Ігнатенко // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1 (14). — С. 118-123.
15. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2002. — 512 с.
16. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн. — СПб. : Питер, 2000. — 560 с.
17. Короткова Л. Д. Духовно-нравственное воспитание средствами авторских сказок : метод. пособие / Л. Д. Короткова. — М. : ЦГЛ, 2006. — 160 с.
18. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 40 с.
19. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. — М. : Просвещение, 1990. — 192 с.
20. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу // Пер. А. М. Татлыбаевой. — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
21. Петракова Т. И. Гуманистические ценности образования в процессе духовно-нравственного воспитания подростков : автореф. дисс. ... докт. пед. наук / Т. И. Петракова. — М., 1999. — 39 с.
22. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. — К. : Наш час, 2007. — 280 с.
23. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека / В. А. Семиченко. — К. : Миллениум, 2004. — 521 с.
24. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения: в 3-х т. / В. А. Сухомлинский // Т. 2 / Сост. О. С. Богданова, В. З. Смаль. — М. : Педагогика, 1980. — 384 с.
25. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6-ти томах / К. Д. Ушинский // сост. С. Ф. Егоров. — Т. 2. — М. : Педагогика, 1988. — 496 с.

Розділ 7. ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА У ДУХОВНОМУ СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ

Сучасність, пов'язана з процесами глобалізації, пропонує людині багатий вибір життєвих самовизначень у різноманітних сферах діяльності, а також ціннісних настановлень, що визначають життєвий шлях особистості. Водночас виникає криза ідеалів, втрата духовних орієнтирів, принаймні, у певної частини громадян. З огляду на це, зростає роль культури, оскільки завдяки їй особистість може бути здатна виявляти супротив таким кризовим явищам. Культурно-освітні, історичні зміни у суспільстві зумовлюють також зміни й у формуванні духовності особистості, її світоглядних інтенцій. У становленні духовного світу людини акцентуються внутрішні переживання й особисте ставлення до проблем. В сучасних умовах особливої актуальності набуває унікальність особи, а також проблема, як сформувати особу, котра поєднає у собі оптимальний рівень колективізму і, водночас — свою унікальну особливість. Проблема цінності людської особистості буде абстрактною, якщо не пов'язувати її із всебічним розвитком людини. У такому розвитку чільне місце повинно належати духовності. Як елементи духовності, видатний український філософ В. І. Шинкарук називає віру, надію і любов, які на різних історичних поворотах були фундаментальними підвалинами світогляду людини: «...віра — одна з найглибших підвалів духовності, з'єднує любов з надією і забезпечує сприйняття майбутнього як здійснення чекань, сподівань і жадань, властивих цій любові, і, отже, — ідеалів справді людського життя» [10, с. 147].

Ю. М. Білодід, даючи визначення духовності, виокремлює мистецтво як найважливішу форму її прояву, оскільки саме мистецтво виступає не лише формою прояву духовності, а й засобом її розвитку, методом акумуляції духовних надбань людства, формою розвитку духовних засад [2, с. 246].

Оскільки поняття «духовність» має різні трактування — релігійні, раціоналістичні тощо — спробуємо внести певні уточнення. Духовність — категорія людської життєдіяльності, що виражає здатність до творення культури та самотворення. Пояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що особистість може не тільки пізнавати світ, але й творити його. Творчі можливості людини як духовної особистості свідчать про те, що, окрім мислення, їй притаманне ще й вольове ставлення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури, а духовність постає як інтегра-

льна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність особистості.

Духовність по відношенню до духу має декілька смислових відтінків. По-перше, духовність виступає як смисловий еквівалент категорії духу, визначає дух як людський здобуток. Тобто поняття духовності охоплює всю сферу духовних явищ і визначає дух як характеристику людини та її існування. По-друге, феномен духовного охоплює дуже широкий спектр різноманітних явищ, починаючи від конкретних духовних утворень (знання, ідеали) до об'єктивних, предметних і соціальних форм духовного життя. У цій широкій предметній сфері поняття духовності виділяє особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, виділяє проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення у світі.

Попри всю свою надіндивідуальну природу, дух (ідеї, образи, знання, почуття) оживає лише завдяки його індивідуальному функціонуванню. Дух породжується і живе лише в людині, хоч і існує поза нею як світ мистецтва, філософії, моралі, науки, релігії. Цей парадокс є відображенням складних взаємин суспільного та індивідуального. Український філософ С. Б. Кримський вказує: «Духовність не тотожна духовному життю суспільства. Вона виступає як спосіб самобудови особи і конституюється у вигляді покликання її носія. <...> духовність пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі та ролі...» [6].

Духовність часто асоціюється з освіченістю, інтелектуальністю, релігійністю особистості. Вона утворює сферу, яка поєднує розрізнену реальність і підносить її до морального, освіченого життя, до висот релігійного почуття, естетичного світопереживання і, нарешті, всеохоплюючого філософського знання. Думається, що у сукупності всіх названих компонентів полягає сутність сучасної парадигми духовності. Духовність потрібно розглядати як найвищий прояв культури, як багатство внутрішнього світу особистості, як вираз гармонії і досконалості її буття.

Таким чином, можна підійти до поняття духовної культури, що являє собою частину людської культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія. Іноді до духовної культури відносять також фундаментальну науку. Поняття «духовна культура» пов'язане з гегелівським поняттям абсолютного духу, який є самопізнанням абсолютної ідеї в царинах мистецтва, релігії, філософії. Для сучасної української філософії характерною є постановка проблеми духовної культури особистості – культури самоактуалізації, творчого зростання та пізнання світу.

Духовна культура людства несе в собі весь багатотисячолітній досвід цивілізації. Способи духовно-практичного освоєння дійсності при цьому виконують різні функції. Так, наука покликана до життя прагненням індивіда до об'єктивної істини, мистецтво пробуджує особистість до творчої діяльності, підносить душу і формує світогляд; релігія повертає людину до споглядання вічного.

Оскільки в даному випадку нас буде цікавити насамперед естетичне, тобто, основа як творчості, так і специфічного сприйняття дійсності, треба зупинитись на його визначенні. Найчастіше під естетичним розуміють ту сферу суб'єкт-об'єктних відносин, у якій сприймання об'єкта або уява про нього супроводжується незацікавленим задоволенням. Виходячи з цього, не усіма дослідниками естетичне оцінювалось рівнозначно і позитивно. Деякі з них ототожнювали естетичне з гедонізмом, що надавало йому негативного відтінку. Однак у середині ХХ ст. в академічній естетиці категорія естетичного набула позитивного розуміння. Найбільш використовуване визначення естетичного навів А. Ф. Лосєв: «Естетичне є вираз тієї або іншої предметності, даної як самодостатня спостерігальна цінність та опрацьована як згусток суспільно-історичних відносин» [7, с. 223].

Спонтанно утверджена у науці категорія естетичного залишається і досі однією з найбільш дискусійних проблем естетики, оскільки її зміст — предмет самої науки також ще залишається дискусійним. Мабуть, за допомогою цієї категорії позначається особливий духовно-матеріальний досвід людини (естетичний досвід), спрямований на освоєння зовнішньої по відношенню до неї реальності, та вся сфера пов'язаних з нею суб'єкт-об'єктних відношень. Суть його зводиться до специфічної системи позаутилітарних взаємовідносин суб'єкта і об'єкта, внаслідок якої суб'єкт отримує духовну насолоду (естетичне задоволення, досягає катарсису, блаженного стану тощо). Сам досвід має або чисто духовний характер — позаутилітарне споглядання об'єкта, що має своє буття, як правило поза суб'єктом споглядання, але в деяких споглядально-медитативних практиках (пов'язаних з релігійною сферою) — і в самому суб'єкті; або духовно-матеріальний. У цьому випадку йдеться про різноманітні практики позаутилітарного вираження — у першу чергу в усій сфері мистецтва, однією з головних причин історичного виникнення якої і є необхідність матеріальної актуалізації (реалізації, фіксації, візуалізації, процесуальної презентації тощо) естетичного досвіду; але також і про неутилітарні компоненти або, точніше, про неутилітарну ауру що притаманна творчій діяльності людини в усіх сферах життя. У випадку художньо-естетичного виразу духовне споглядання або передує,

або, найчастіше у художній практиці, проходить синхронно з процесом творення естетичного об'єкта або твору мистецтва. Стан, що переживається суб'єктом як «духовна насолода», свідчить про реальність контакту суб'єкта і об'єкта естетичного відношення, досягання суб'єктом одного з вищих ступенів духовного стану, коли дух суб'єкта за допомогою естетичного духовно-матеріального досвіду достатньо звільняється від утилітарної сфери і здійснюється у простори чистої духовності, досягає (у акті миттєвого осяяння, катарсису) стану сутнісного злиття з Універсумом та його Першопричиною. Естетичне, таким чином, означає одну з найбільш доступних людям і широко розповсюджених у культурі систем прилучення людини до духовного шляхом оптимальної (тобто творчої) реалізації себе у світі матеріальному [4, с. 467].

Інші естетичні категорії є, на думку багатьох дослідників, певними модифікаціями естетичного. Піднесене безпосередньо вказує на контакт людини з першоосновами буття, на потенційну енергію буттєвості та життя, на трансцендентальні передумови свідомості. Прекрасне свідчить про цілісне сприйняття суб'єктом онтологічної презентності буття у його конкретно-чуттєвому виразі, про адекватність змісту і форми, що його виражає; потворне вказує на ту контрпродуктивну сферу, яка відповідає розпаду форми, угасанню буття й життя, нисходженню духовного потенціалу у ніщо.

Як було зазначено вище, мистецтво, а, точніше, естетичне сприймання дійсності спонукає людину до творчості. Творчість — це творення нового. Саме в творчій діяльності відбувається становлення особистості, розкриваються її можливості активно постати перед світом, бути активною індивідуальністю. Тільки в акті творення людина отримує здатність осягнути безмежжя власного «Я» і втілити його у реальних продуктах своєї життєтворчості. Взагалі творчість розвивається у загальному потоці історії, але вона пов'язана з духовним життям суспільства й особистості.

Розуміння творчості як вищого порівняно з адаптивним способом рівня поведінки розроблялось українським психологом В. А. Роменцем і пов'язувалось ним з «надмірністю самоорганізації». Він пише: «Власне творчість полягає у виникненні творчої ідеї. Дальше перетворення вихідного матеріалу відповідно до творчої ідеї — завдання другорядне, що за своїм смыслом наближається до адаптації. <...> Передбачення результату дії, попереднє акцентування її становить лише передумову творчості; для творчості потрібна ідеація далекосяжного плану. В результаті цього регуляція поведінки підноситься на такий ступінь, коли створені образи-плани вже не обслуговують прямо тілесної дії, а відбу-

вається регуляція ідеальна, яка має вже інші масштаби. Організм у своїй поведінці керується принципами — програмою майбутньої поведінки. Виникнення такого, по суті, аксіологічного принципу і є творчістю.

Отже, творчий акт являє собою різкий стрибок уперед, внаслідок чого виявляється далекоюсяжна орієнтація у знаннях, моралі, естетичному і т.д.» [9, с. 184-185].

Таким чином, творчість — свідомо, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, що створює нові, оригінальні предмети, твори з метою удосконалення матеріального та духовного життя. Ця діяльність характеризується здатністю людини бути причиною змін у бутті. Духовний потенціал діяльності, її смислонаповнення реалізується у певних нормах, цінностях та цілях.

Феномен творчості, як предмет соціально-філософського та психологічного вивчення має тривалу історію, але здебільшого він досліджувався без огляду на розуміння творчості як феномена духовної культури. Український дослідник В. О. Жадько слушно зазначає: «Цілісно ж творчий процес може бути досягнутий лише крізь призму розуміння його як одного з найважливіших проявів антропності. У такому розрізі феномен творчості виступає предметом аналізу для всього ряду наук про особистість, а надто — для філософської антропології. Тому, розглядаючи творчість як вияв родової сутності людини, як спосіб подолання її самотності та віднайдення втраченої єдності зі світом, соціальну значимість, ми вважаємо, що найбільш плідним шляхом її аналізу повинен стати саме антропологічний зріз. Адже моралісна, естетична, психологічна та інші складові творчої діяльності, тісно переплітаючись в процесі творчості, виявляються вкоріненими у родову сутність особистості. І тому вимагають для свого аналізу виходу за межі кожної окремої дисципліни та погляду на творчість з точки зору чогось більш загального, того, що зумовлює людський спосіб буття у світі, та є смислотворюючим для будь-якого прояву особистості [5, с. 203-204].

У поглядах відомого мислителя М. О. Бердяєва творчість розглядалася не в аспекті її кінцевого продукту, а з погляду трансценденції, сходження у вищі виміри буття, розкриття безкінечності. «Уся «нищість» світу, усі його гріхи в основі своїй мають необхідність. Вона абсолютно негативна і не має якогось ділового контакту зі свободою. Необхідність і свобода лежать на двох протилежних полюсах буття. Туга за свободою вказує на «пороки» необхідності» [1, с. 50].

Твір, що став об'єктом для творця, може стати таким і для багатьох інших людей. Більше того, здебільшого він і призначається іншим людям. Тут відкривається найважливіша функція творчості — комуніка-

тивна. Слід зауважити, що у творчості людина має перед собою достатньо егоцентричне завдання: виразити, «здійснити» себе у продуктах своєї творчості. Але коли творча людина виражає себе, вона водночас і віддає своє творення. З огляду на комунікативну функцію творчості, можна сказати, що творчість має властивість змінювати і автора, який самоздійснюється у ній, і тих, хто сприймає твір. При цьому можна визначити такі впливи твору, як інтелектуальний, естетичний, моральний тощо. Мабуть, слушною в цьому аспекті є думка В. А. Роменця: «...більш доцільно говорити не про окремих вид моральної творчості поряд з інтелектуальною та естетичною, а про єдину творчість моралі, відносно якої всі інші види творчості слід вважати похідними і другорядними» [9, с. 194].

Визнаючи тісний зв'язок творчості та духовний розвиток особистості, згадаємо наведену вище думку М. О. Бердяєва про те, що є люди дуже талановиті, дуже неординарні, які разом з тим безликі... Досвід і правда підказує, що не завжди творець може бути високодуховною людиною. Гіпотетично можна уявляти взаємозв'язок між творчістю та духовністю як взаємодетермінований. Важко назвати нетворчу людину, або людину естетично нечутливу високодуховною. Але тут не йдеться про лінійний зв'язок. Тому може бути цікавим вивчення певних особливостей динаміки становлення особистості обдарованих творчо людей. Однією з основних психологічних умов готовності суб'єкта до розвитку, самозміни є прагнення його до самобудови та зросту як особистості. Така потреба виникає у підлітковому віці й набуває найбільшої сили в юнацькому. З метою знайти певні підходи до розв'язання окреслених вище питань, нами проводиться дослідження в учбовому закладі мистецького спрямування. Для порівняння було використано дані, отримані у звичайній середній школі. Оскільки у даному випадку виникла необхідність конкретизації ступеня розвиненості різних рис, що стосуються сфери духовності, було використано схему ознак поведінки та діяльності, за якими можна судити про особистість як носія духовності [3, с. 67]. За цими ознаками було проведено експертне оцінювання 176 старшокласників. Програма дослідження містила також такі методи та методичні прийоми:

- описання основних даних про життєвий шлях досліджуваних (умови та стилі сімейного виховання);
- безпосереднє спостереження;
- методика «Духовний потенціал особистості» [8];
- методика «Здійснення бажань» [8];
- методика визначення рівня емпатії;

- методика визначення рівня креативності.

В учбовому закладі мистецького спрямування навчаються учні, які заздалегідь виявили певні здібності у різних за фахом творчих сферах діяльності. За всієї різноманітності, більшості з них притаманні певні спільні риси. Прагнення досягти успіху — типова модель їх поведінки. Таке прагнення зароджується дуже рано, воно формується ще у сім'ї, іноді підтримується батьками, які намагаються розвинути особливі здібності своїх дітей, захоплюються ними. Оскільки обдаровані люди виявляють велику завзятість у досягненні мети, їх висока захопленість може призводити до прагнення доводити все до повної досконалості. Ці зависокі особисті стандарти роблять обдарованих людей дуже вразливими. Якщо вони зустрічаються з неуспіхом, вони можуть розчаруватись у своїх здібностях, впасти у депресію. Обдаровані люди схильні у взаєминах до гри, імпровізації, дотепні, діють іноді не за правилами, орієнтовані на нові враження, спонтанні у своїй поведінці та незалежні у судженнях. Їм притаманне естетичне сприйняття світу. В них є потреба діяти, а не лише розмірковувати, при цьому усе буденне, пересічне викликає в них роздратованість. Терпіння не дуже притаманне таким людям, але вони здатні терпляче виконувати те, у що вірять.

Така далеко не вичерпна характеристика підкреслює не лише важливість розвитку духовності, але й труднощі, що виникають у вихованні тих, хто осягає естетичну культуру, а згодом може стати творцем культурних цінностей. Адже й насправді, в безумовно творчо обдарованих учнів можна зустріти дуже протилежні моральні настановлення, ціннісні орієнтації. І ці розбіжності саме у творчо обдарованих людей можуть бути найсуттєвішими.

Для кращого розуміння виховних впливів, що їх зазнають учні закладу мистецького спрямування, слід детальніше зупинитись на певних його особливостях. У цьому закладі окрім дисциплін загальноосвітнього змісту провадиться вивчення творчих дисциплін на чотирьох факультетах: музичного, хореографічного, образотворчого та театрального мистецтв. Крім основних предметів, представлені архітектура, дизайн, основи кіно та телемистецтва, всесвітня історія мистецтв, художня література (за межами звичайної шкільної програми) тощо. Заклад працює за власними експериментальними навчальними планами, що затверджуються у відповідних міністерствах. Практикується індивідуалізація навчального та виховного процесу. Значна увага приділяється створенню цільних міждисциплінарних та міжфакультетських зв'язків, що повинно сприяти поглибленню гуманітарної підготовки майбутніх діячів мистецтв, їх вільній орієнтації в складних процесах сучасної

світової культури. Основними методологічними засадами, на яких базується діяльність — навчити учнів творити і прагнути творчості.

Серед учнів звичайної районної школи були також і обдаровані в естетичному плані. Проте, різниця у можливостях набуття саме естетичної освіти і виховання, гіпотетично, могла мати місце. В подальшому це знайшло певне підтвердження.

Найвищого розвитку серед ознак поведінки в учнів мистецького закладу зазнали чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей з фізичними вадами, повага до їх людської гідності, бажання допомагати; яскраво виражена потреба у справедливості; повага до патріотичних почуттів представників інших національних спільнот, їх традицій, культури; естетична вихованість, здатність відчувати прекрасне в усіх проявах життя; категоричний осуд хитрості, брехні, лестоців, стійкі патріотичні почуття (особливо в тих, хто брав участь у міжнародних конкурсах). За цими ознаками творчо обдаровані старшокласники значно переважали більшість учнів районної середньої школи (різниця достовірна зі ступенем $p < 0,05$). В той же час менше розвиненими в творчій молоді виявились звільнення від егоцентричних тенденцій; здатність визнати свою помилку, провину; потреба та здатність слухати й чути іншого; почуття міри і такту у спілкуванні; турбота про своє фізичне здоров'я. Негативне враження справляють настирне нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; звичка до надмірного, доскіпливого критичного ставлення до інших. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує той факт, що в поведінці учнів творчого спрямування особливо виражені крайні позиції у різних напрямках (у школярів районної школи за цими показниками превалюють оцінки, близькі до середніх). Це стосується віри у вищу ідею, потреби у подоланні в собі негативних рис, самоповаги та поваги до іншого; готовність до добродійності; розвинене соціальне мислення; вміння бачити в іншій людині позитивні сторони її особистості; здатність до вдячності.

Слід також зупинитись і на деяких проблемах, що значною мірою нівелиують переваги у розвитку рис духовності в учнів мистецького навчального закладу. Це — «комплекс обраності», що найбільше проявляється у зневажливому ставленні до новачків; також деяка фахова пихатість, що вельми опосередковує стосунки між представниками різних факультетів; іноді можна спостерігати, що нормальна конкуренція трансформується у заздрощі до успіхів своїх товаришів.

У дослідженні було також з'ясовано, які риси притаманні тим, кого експерти оцінювали як найбільш розвинених у духовному плані. Це — прагнення до самоудосконалення, бажання досягти якомога більшої

самореалізації; прагнення вносити зміни в усі сфери свого життя, втеча від стереотипів; прагнення до отримання морального задоволення в багатьох життєвих сферах, деяка ідеалістичність у поглядах, прихильність до виконання моральних норм; емпатійність та соціальна активність; прагнення до визнання, поваги, схвалення від інших; прагнення до певної незалежності; недовіра до авторитетів; гуманістична спрямованість у творчості; універсальність у інтересах. Саме цей перелік може вказувати на орієнтири, у яких повинно вестися виховання обдарованої молоді.

Дані, отримані за допомогою методики Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості» виявили, що серед учнів мистецького закладу 33% продемонстрували високий рівень духовного потенціалу; 67% — середній; жоден з учнів не потрапив до шкали «низький рівень». Серед учнів районної школи мав місце такий розподіл: високий рівень — 17%; середній — 74%; низький — 9%. Методика дозволила також провести аналіз кореляційного зв'язку між розвитком естетичних ціннісних орієнтацій і духовним потенціалом. На прикладі учнів мистецького учбового закладу достовірно встановлена наявність такого зв'язку ($r=0,55$).

Були також отримані дані за методикою Е. О. Помиткіна «Здійснення бажань», що мала за мету з'ясувати, які цінності превалюють у досліджуваних. Найпопулярнішими серед учнів мистецької школи були духовні — 40%; наступне місце посіли сімейні цінності — 33%; далі йшли індивідуальні — 27%. Найдивовижнішим було повне ігнорування соціальних цінностей — 0%. В учнів районної школи превалювали сімейні цінності — 38%; духовні були на другому місці — 26%; за ними — соціальні — 22% і лише 14% — індивідуальні. Високий відсоток прийняття індивідуальних цінностей, що має місце в творчо обдарованих обстежуваних, може свідчити про те, що вони прагнуть обрати свій власний шлях, набути власного обличчя. Непопулярність в них соціальних цінностей може бути ознакою низького рівня конформізму. Слід зауважити, що окрім позитивних наслідків таких якостей, вони можуть спричиняти і певні незручності у спілкуванні з творчими людьми.

Зважаючи на отримані дані можна дійти висновку, що між естетичним і духовним розвитком особистості є тісний зв'язок. Естетичне сприймання дійсності розширює сферу інтересів, потреб вищого плану. Естетичне є однією з найбільш доступних людям і розповсюджених у культурі систем прилучення людини до духовного шляхом творчої реалізації себе у матеріальному світі. Але такий зв'язок не є лінійним. Для того, щоб творча людина стала високодуховною, потрібна система виховання, яка була б спроможною прищепити, насамперед, висо-

кі моральні стандарти, коригувати надмірний егоцентризм, розвивати емпатію, спроможність визнати свою помилку, потребу та здатність чути іншого, почуття міри і такту у спілкуванні, відсутність звички до надмірно критичного ставлення до інших тощо. Естетичне ж виховання не повинно бути вузькоспеціалізованим, воно має відтворювати складні процеси світової культури на міждисциплінарних рівнях. Тобто, щоб стати справді духовним, естетичне виховання не повинно обмежуватись лише тією або іншою фаховою проблематикою, воно повинно враховувати і моральні, і гуманістичні аспекти мистецтва.

Література:

1. Бердяев Н. Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация / Н. Бердяев. — Париж, 1947. — с. 97
2. Білодід Ю. М. Структура духовності особистості / Ю. М. Білодід // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту, «Народна українська академія», т.6 / Гол. ред. В. І. Астахова. — Х. : Око, 2000. — с. 239-248.
3. Боришевський М. Духовність в особистісних вимірах / М. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології. — Т. X. — Част. 4. — К., 2008. — с. 61-69
4. Бычков В. В. Эстетическое / В. В. Бычков // Новая Философская Энциклопедия. — Т.4. — Москва, 2001. — 556 с.
5. Жадько В. О. Історична пам'ять у розвитку духовності особистості / В. О. Жадько. — К., 2006. — 480 с.
6. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. — 1992. — № 12. — С. 21.
7. Лосев А. Ф. Две необходимые предпосылки для построения истории эстетики в качестве самостоятельной дисциплины / А. Ф. Лосев // Эстетика и жизнь. — Вып. 6. — Москва, 1979. — С. 221-238.
8. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Е. О. Помиткін. — К. : Наш час, 2007. — 280 с.
9. Роменець В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. — К. : Либідь, 2001. — 288 с.
10. Шинкарук В. Віра, Надія, Любов / В. Шинкарук // Віче. — 3 № (24). — 1994. — С. 145-150.

Наукове видання

ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

(українською мовою)

Навчально-методичний посібник

Загальна редакція М.Й. Боришевського

На титульній сторінці – малюнок художника
Геннадія Задніпряного

Технічний редактор *О.М. Корнілов*

Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*

Редактор *О.В. Цимбаліст*

Оформлення обкладинки *К.А. Бобровницька*

Підп. до друку 9.09.2013. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 6,0.
Замовлення № 875-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.net